

**УСНА ОПОВІДЬ КОЛИШНЬОГО ЗАПОРОЖЦЯ, ЖИТЕЛЯ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ТА ПОВІТУ, СЕЛА МИХАЙЛІВКИ, МИКИТИ
ЛЕОНТІЙОВИЧА КОРЖА.**

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ВИДАВЦЯ

У журналі, що видається Міністерством народної освіти, у книгах п'ятій за 1838-й та другій за 1839 рік, про запорозьких козаків було вміщено декілька уривків під назвою «Усні перекази про Новоросійський край». Джерело, із якого почерпнуто ці перекази,— оповіді колишнього запорожця Микити Леонтійовича Коржа, котрий прожив не менше ста чотирьох літ.

Якщо вже Коржевим легендам так пощастило, що вони привернули зичливу увагу наукових товариств та вчених мужів, особливо залюблених у вітчизняну історію, то мені здалося: це додасть Коржеві честі, а вченим товариствам і мужам освіченим задоволення, якщо перекази шанованого дідугана побачать світ у самобутньому його тоні, тобто у тих же словах, виразах, зворотах, далєбі, у тій самій оповіді, якою вони сплинули з уст самого автора. Подумки торкнувся тут й утішної моєї приналежності до Одеського історичного товариства, бо називаюся членом його, і з того витікає доконечний обов'язок діяти. У цьому впевнившись, я й наважився видати Коржеві перекази в самобутньому його тоні з доданням деяких приміток та пояснень.

Але як вони в такому вигляді втрапили мені до рук? Відповідь коротка: передусім, одначе, мушу споминути шановного мого співпрацівника преосвященного Іакова, єпископа саратовського. Обидвоє ми, кожен у своєму званні й при посаді, жили з 1828 по 1831 рік у Катеринославі, де гомонів з нами й Микита Леонтійович Корж. Отак він розповідав про колишнє своє запорозьке життя-буття, а ми до слова записували. Й коли з'єднали між собою уривки, вийшла книжечка.

Звікувавши довгі мирні дні, Микита Леонтійович переставився у жовтні 1835 року, занедужавши від застуди, яку підхопив, займаючись збиранням добродійних пожертв на спорудження нової дерев'яної церкви в селі Михайлівці замість тієї, що була тут, але від блискавки згоріла. Завдяки сприянню Коржа церква у Михайлівці справді відбудована, і при підніжжі її вівтаря подибуємо згадку джерела, кому це приємно.

Жив він у селі Михайлівці, у власній хаті, що дісталася йому від предків — чистих запорожців, й сама по собі, тобто і старістю своєю, і виглядом, вкрай зацікавлювала всіх, хто проїжджав тим селом,— простих і знатних людей, й багато з них тому в Коржа на ночівлю вельми часто зупинялися. Тож сподіваємося, що покійний, цей древній дід, опріч спогадів про нього на землі, не позбавлений за любов до ближніх своїх, за гостинність до прочан слави й на небесах. У лоні Авраама, вітця віруючих, напевне супокій його. У крайньому разі хай буде йому це, і ми, залишаючись поки що тут, благаємо про те Господа Вседержителя.

Місце, де загалом розташоване все старожитнє Коржеве помешкання в Михайлівці, досить примітне для допитливих. Воно було обсажене віковими деревами, довкола його обтікала річка — тонка, майже як нитка, й звивиста, як плющ навколо стовбура, і являло собою цілковитий острів. Хтось із подорожніх змалював ту місцину на картинку й додав до неї такий уривок із пісні запорозької, що його завше під веселий настрій наспівував Микита Леонтійович:

Ой, Січ-мати,
Ой, Січ-мати,
У Лузі заробити,

А в Січі пропити.

Тішуся надією, що книжечка ця удостоїться саме тієї прихильної уваги освічених мужів, очікуванням якої я був захочений до її видання.

16 травня 1842 року. Гавриїл, А. Х. і Т. (Гавриїл Розанов)

I ПРО ЖИТТЯ М. Л. КОРЖА

Я уродженець Нових Кодаків, до яких прийшли мої пращури на проживання з Малоросії, тобто Гетьманщини, що нині місто Кобеляки Полтавської губернії. Першим із них був прадід Василь Жадан на прізвище, жив на світі 85 літ; другий, дід Тарас Жадан, жив на світі 89 літ і за півтора року до смерті осліп. Його я досить добре пам'ятаю: воджу, бувало, за руку, незрячий-бо. Третій, батько мій Леонтій, на прізвище не Жадан, а Таран — таке прізвисько одержав від куреня запорозького і жив на світі 115 літ, а матір звали Марією, вона теж померла в глибокій старості й похована в моєму садку, де нині мій осідок. Всі ці мої предки перебували до смерті в Нових Кодаках безвідлучне, жили добросовісно й набожно за християнським звичаєм; займалися хліборобством, скотарством, бджолярством та риболовлюю, іноді полювали на звіра. Бо тоді, за часів Запорозжя, скрізь понад Дніпром, по обох берегах буяли густі ліси, де водилася безліч різних диких звірів, про що і я добряче пам'ятаю.

Народився я в тому ж містечку Нових Кодаках 1731 року травня 30 дня і, проживши при батьках моїх у дитинстві до семи літ, був узятий на виховання хрещеним моїм батьком Яковом Омеляновичем Качаловим у Січ, де він був тоді старшиною, тобто полковником та осавулом військовим, а зимівник свій зі скотарством мав на річці Сухій Сурі, де нині я проживаю, на тому самому місці, у тій же хаті, яку сам хрещений батько мій вибудував і яка досі стоїть без усякої перебудови вже значно більше ста літ. Вона зведена із різаного липового дерева, вся рублена, площею невелика, без усіляких прибудов, окрім сіней. Коло цієї хати у давнину були тернові кущі і ріс невеликий бересток, де нині високий ліс і сад, моїми трудами розведений. Батько мій хрещений був холостяком, з юності нежонатий, після атакування Січі йому пожалували від корони прем'єр-майора, а прожив на світі 101 рік. Я був при ньому невідлучно до його смерті, похований він у Нових Кодаках.

Оженився я ще за його життя, теж у Кодаках, на дівці Парасці. Дітей мали — сімох синів і чотирьох дочок, з яких дехто помер. Онуків у мене 18 душ та правнуків четверо, і всі вони ще живі. Дружина моя померла 40 років тому. З малоліття до одруження я був у послушенстві в мого хрещеного батька — як у Січі при курені, так і в зимівнику по його господарству; як оженився, сам займався хліборобством, скотарством і садівництвом, мав різну звичайну мороку по господі. Нині те господарство і всі клопоти домашні доручив дітям, а займаюся під старість лише бджолярством, та й то вже немічний і хилюся до землі — з неї ж вийшов, на ній існую і скоро в неї, як і годиться, повернемося й переселимося до пращурів. Якщо не умру, а живий буду і повідаю про діла запорозькі, то щонайперше розкажу про Михайлівку, де я був осадчим і повірником за землю; а потім говоритиму про Запорозьку Січ, про Катеринослав, про Самару й інші місцини та події тутешнього краю. Що ж стосується прізвища мого, чому я називаюся Коржем, про те згадаю перегадом, при описі запорозьких звичаїв.

II ПРО ЗАСНУВАННЯ СЕЛА МИХАЙЛІВКИ

Після смерті мого хрещеного батька Якова Качалова, коли я залишився сам на його обійсті, о тій порі і на тому ж місці не було нікого з сусідів; з часом там мало-помалу почали селитися люди з різних місць та поселень і назвали ту місцину «вільними великими хуторами». Так тривало кільканадцять літ, до виходу іменного указу 1800 року, в якому велено хутори знищити, а хуторян зібрати кучно й поселити при трактових дорогах, і ні в якому разі не називати вільними хуторами, а селами. Про цей предмет, тобто про затвердження і найменування села в тому самому місці, де я нині перебуваю, за даним мені від трьох сіл — Кодака, Діївки та Сухачівки — дорученням, оскільки здебільшого із цих сіл заселялися й хутори, подавав я прохання до Катеринославської казенної палати. Палата, розглянувши мою просьбу й засвідчивши через члена цієї казенної палати асесора Мартина Коваленка місцезнаходження вільних хуторів та визнавши його вигідним і придатним для поселення, місце затвердила й указом звеліла Діївському волосному правлінню безперешкодно поселяти коло мене людей. Коли примножилося населення, то на повторне моє прохання щодо найменування села казенна палата знову того ж чиновника Коваленка відрядила. Прибувши до моєї оселі й зібравши всю громаду на сходку, чиновник почав усіх підряд запитувати, яке наймення хочуть вони дати своєму селу. Одні казали: хай буде Качаловівка — від імені першого тутешнього жителя Качалова, хрещеного батька Коржевого. А інші те заперечували й говорили: ні, хай буде Коржівка — від імені повірника нашого Микити Леонтійовича Коржа, оскільки він перший після Качалова житель і заступник як цієї землі, так і інших наших справ. Однак, не бажаючи за життя слави й почесей як собі, так і хрещеному моєму батькові, а очікуючи й жадаючи мати їх у житті майбутньому, я заперечив усім голосам громади й зовсім не згодився з їхнім бажанням і присудом. У зв'язку з цим чиновник пан Коваленко, бачачи з-поміж нас незгоду, зволив запропонувати всій громаді таку свою думку: «Послухайте, панове шановна громадо! Якщо ви не згодні затвердити ні тієї, ні іншої думки, якщо така різноголосиця щодо назви села урочним ім'ям, то нехай село ваше буде назване Михайлівкою — від імені государя, великого князя Михайла Павловича!» — на що всі з радістю погодилися. І коли про це було відрепортовано через пана чиновника казенній палаті, то вона, затвердивши нашу спільну думку, видала указ волосному правлінню, аби сповістило всім гуртовим оселям про затвердження й назву вільних хуторів — село Михайлівка.

Перегодом, коли пани сусідні поміщики Петро Петрович Папчинський, який був тоді секретарем у Кременчуцькому губернському правлінні, й Олексій Іванович Верминка, капітан із колишніх запорожців, самочинно заволоділи нашою казенною землею: Папчинський відмежував 3000 десятин, а Верминка — 1500 десятин, й оскільки Суху Суру зайняв Папчинський, а Мокру — Верминка, то казенних переселенців — кодачан та діївців, так само, як і михайлівських жителів, так потіснили поміщики, що на обох річках Сурах зовсім не було водопою для худоби. А мене геть витіснили й вигнали з мого житла, й поселили на подвір'ї моєму вісім родин своїх селян. Папчинський же на віднятій у нас ділянці землі влаштував дві слободи, і я тоді поневірявся по чужих дворах із малолітніми дітьми-сиротами, які zostалися від покійної дружини моєї. Це й спричинило те, що як я, так і інші переселенці — кодачани, діївці і михайлівські жителі, будучи вкрай ображеними, мусили зібратися на спільну сходку й порадитися про вибори повіреного для клопотання по судах за казенну землю, що потрапила в сторонні руки. Отак спільною радою, попри всі мої відмовки, упрохали мене бути повіреним не тільки за землю, а й за всі громадські справи, які б не скоїлися в них. Тож я, одержавши доручення, почав клопотати про них від нижніх судів до вищих присутствених місць. Але, не одержавши від них ніякого вирішення щодо моїх апеляційних скарг, з усіма моїми збитками й накладом змушений був потурбувати своїм проханням панів ревізорів Кушелева й Алексеєва, котрі після сходження на престол государя Павла I були прислані саме тоді до Катеринослава. Приймавши від мене просьбу, вони тут же звеліли Катеринославському губернському правлінню вдовольнити вимоги мої та моїх довірительів, що невдовзі й було сповнено, і земля наша від пана Папчинського була повернута, і слободи його з нашої землі були переведені на його землю. Проте ділянка, що перебувала в руках пана Верминки, ще не була повернута з тієї причини, що він, Верминка, за всіма ухвалами ревізорів та губернського правління обстоював

ту землю своїми клопотаннями ще і в урядовому сенаті, а тому як за цю Верминчину землю, так і за кодацьку, котра тоді була зайнята під місто, а також за вільний продаж гарячого вина по відкупу я подавав поштою государеві на височайше ім'я два прохання підряд, але, не отримавши на них ніякої відповіді й рішення протягом двох років, наважився сам особисто побувати з дорученням у Москві і Санкт-Петербурзі. .

Прибувши до Москви (*Прим. З нагоди свого перебування в Москві Корж розповідав про себе багато вельми потішних анекдотів. Наприклад, через свою природну допитливість він надумав виміряти там всім відому найбільшу гармату, що знаходиться в Кремлі. Тож, узявши мотузку, незважаючи ні на холод, ні на глибокий тоді сніг, рушив до неї. Добравшись, тільки почав міряти гармату, як його тут же уздірили вартові — забрали й відвели на гауптвахту. Вважаючи його підглядачем, влаштовували різні допити. Коли ж після всіх спроб відкрилося, що він не хто інший, як простий запорозький козак, причому дотепний і метикуватий, сумніви розвіялися загальним сміхом, завдяки якому про Коржа дізналися в Москві по інших місцях чимало осіб, що немало сприяло досягненню мети його о перебування там*), з'явився до першого департаменту сенату, де й отримав на Верминчину землю рішуче задоволення на користь моїх довірительів. А потім вирушив до Санкт-Петербурга щодо кодацької землі, приєднаної до міста, а також про винний відкуп за колись поданими мною государеві просьбами. З'явився до пана Муравйова, доповідача його імператорської величності, який розшукав мої клопотання, що до мого прибуття не мали належного ходу, й підніс государеві. Государ же, відмітивши їх, відіслав на розгляд сенатові, і той, вирішуючи це діло, дозволив кодацьким жителям вільно жити на міській землі й користуватися правами й вигодами, котрі залежать від земства, про що й було повідомлено військовому губернатору дюку Ришельє, а мені була видана копія ухвали, аби я з нею з'явився до катеринославського губернатора пана Берта. Що ж до винного відкупу, то мені було відмовлено на тій підставі, що контракти вже укладені й затверджені; велено мені сказати, що якби я прибув туди раніше на місяць або два, то міг би без мороки одержати дозвіл, і государ зробив би ласку. Отак я, повернувшись зі столиці з Божою поміччю та успіхом, прибув до своєї домівки благополучно й заслужив від довірительів моїх вдячність і шанобу не собі одному, а й нащадкам моїм.

III ПРО ЗАПОРОЗЬКУ СІЧ

Коли саме і з яких часів започаткувалося Запорожжя, достовірно стверджувати не може, та коли мої пращури знайшли осідок у цьому краї, о тій порі воно вже існувало і в усних переказах прадіда, діда й батька мого дійшло й до мене свідчення, що ті запорожці у давнину називалися козарами. Оскільки вони головним чином оселялися над Дніпром нижче порогів, то й прозвали їх перегородом, за гетьмана Хмельницького, запорожцями. І хоч вони жили під державою Російською у часи блаженної пам'яті Петра Великого, проте всі свої справи погоджували з Хмельницьким, а Росія до їхніх розпоряджень ніякого діла не мала; гетьман Хмельницький мав же тоді свій уряд у Гетьманщині й командував усіма гетьманськими полками, що склалися з малоросійських козаків, замість колишнього зрадника Мазепи (*Прим. Тут автор оповідок допускається анахронізму. Після Мазепи гетьманував не Хмельницький, а Скоропадський. Див.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России.— М., 1822.— Т. 4.— С. 3-4.*).

Земля запорозька простилася по обидва боки Дніпра, межувала з південного заходу вгору по Дніпру від річки Буг по річку Случ, суміжно з польським кордоном, а вниз по Дніпру сягала великого лиману, де нині Херсон і Миколаїв; з північно-східного боку теж угору по Дніпру простягалася вона до річки Орелі, яка впадає у Дніпро біля містечка Китайгорода; за Ореллю починався кордон гетьманський, а вниз вона розлягалася по річку Конку навпроти колишньої Січі й межувала із теренями донських козаків та кримських ногайців.

Січ по всій запорозькій землі була тоді, за моєї пам'яті, тільки одна; у ній був головний

Запорозький уряд, подібно, як у столиці. Вона мала постійний осідок над річкою Підпільною, яка впадала у Дніпро, на тому самому місці, де тепер село Покровське, назване так від Покровської Запорозької церкви, котра й донині ще існує. Підпільна річка така глибока, що човни запорозькі проходили нею до Дніпра, а Дніпром у лиман, а з лиману — в Чорне море, так само, як і грецькі човни з бакалією та іншими товарами прибували тим же шляхом до Січі, але далі Дніпром пливати не могли — перешкоджали пороги. В Січі Запорозькій було 40 куренів 12 і 40 отаманів, і кожен з них розпоряджався своїм куренем. У кожному курені налічувалось військових козаків 1000, а в деяких було й більше, крім жонатих. Жили й по зимівниках, тобто хуторами в різних запорозьких володіннях, де хто собі місце уподобав, та вони числилися й належали до куренів з певною назвою; а в Січі нікого з жонатих не було. Всякий курінь мав свою назву, а саме: перший — Канівський, другий — Левушківський, третій — Плахтївський, четвертий — Ведмедївський, п'ятий — Стеблівський, шостий — Ірклївський, сьомий — Щербинївський, восьмий — Пластунївський, дев'ятий — Переясловський, десятий — Глушківський, 11-й — Дядьківський, 12-й — Уманський, 13-й — Дерев'янкївський, 14-й — Корсунський, 15-й — Канївський, 16-й — Гадяцький, 17-й — Вербицький, 18-й — Шастунївський, 19-й — Мишастївський, 20-й — Пашківський, 21-й — Легушківський, 22-й — Полтавський і так далі до останнього, котрих ще залишається 18, але назви їхні я під старість уже забув. Головне ж у Січі правління залежало від кошових, яких за час побутування Запорожжя змінилося багато — то через смерть, то з іншої причини. А за моєї пам'яті кошовим був Калниш і жив довго, аж до атакування Січі, суддею був Касап, а писарем військовим — Глоба. Ці троє мали верховну владу й керували всім Запорожжям.

IV ПРАВА ЗАПОРОЗЬКІ Й ЗАКОНИ

Права й закони, за якими вони вирішували та судили позовні справи, були такі: в усіх запорозьких землях, по значних селах і містах влаштувалися паланки — різновид повітів або земських судів, де правували троє обраних, яких називали суддями або панамі: полковник, осавул та писар, до них на підмогу від Січі призначалися троє підпанків з козаків. І всі ці особи через три роки переобиралися, а їхні місця посідали інші — такий порядок був заведений по всіх паланках. Тож коли траплялися позовні справи, приміром казати, якщо двоє козаків між собою посперечаються чи поб'ються, або один одному по сусідству шкоду зробить, тобто своєю худобою витолочить хліб чи сіно, чи то іншої якоїсь образи завдасть, і самі не можуть помиритися, то обидва, скривджений і кривдник, купивши на базарі по паляниці, йдуть позиватися в паланку, до якої належали, і, поклавши паляниці на сирно (стіл), кланяються суддям обидва разом низенько, стають біля порога і кажуть: «Кланяємося, панове, хлібом і сіллю». Судді починають їх розпитувати: «Яке ваше діло, панове-молодці?» Тоді ображений першим відповідає: «От, панове, яке наше діло,— показує на свого товариша,— оцей мене скривдив, от стільки шкоди мені зробив своєю худобою і не згоден мені платити, що належить за випасене сіно (чи за вибитий хліб)». Тоді судді запитують у другого, кривдника: «Ну, братчику, говори ти, чи то правда, про що зобиджений товариш твій на тебе скаржиться?» На те кривдник відповідає: «Що ж, панове, то все правда, що нашкодив я моєму сусідові і не відрікаюсь, але не можу його задовольнити тому, що він зайве з мене вимагає і шкоди не зазнав стільки». Тоді вже паланка посилає підпанків й інших сторонніх верхових козаків для огляду шкоди; вони через кілька годин повертаються в паланку і пояснюють суддям всю щирю правду, чого та шкода варта, після цього судді звертаються до кривдника і кажуть йому: «Ну що, братчику, ти згоден заплатити за збитки своєму сусідові чи ні?» Кривдник знову кланяється суддям: «Та що ж, панство, лишне він од мене вимагає, я не згоден йому платити, у волі вашій». Насамкінець судді довго його умовляють і наводять докази, що образа будь-кому неприємна, і радять помиритися та не обтяжувати вищого начальства. Якщо позивачі захочуть помиритися й один одного задовольнити, то паланка їхнє діло вирішує сама й, утішивши скривдженого, відпускає їх по домівках. Якщо ж кривдник упреться й не помиритися тут, то паланка відсилає

обох до Січі. Позивачі, вклонившись разом суддям, йдуть із паланки зі словами: «Прощайте, панове!» А судді їм кажуть: «Ідіть з Богом!» Приїхавши до Січі, позивачі один в одного запитують: «А до чийого куреня спершу підемо?» Тоді скривджений каже: «Ходімо, брате, до нашого куреня». — «Ну добре, ходімо до вашого куреня». Зайшовши в курінь, стають обидва перед отаманом і кажуть: «Здоров був, батьку!» — «Здорові були, пани-молодці! — відповідає отаман. — Сідайте!» — «Та ні, батьку, ніколи сідати, ми діло до тебе маємо». — «Ну, говоріть, яке ваше діло?» — каже отаман. Тоді скривджений, жаліючись йому, пояснює всю свою образу й пригоду, по черзі, як було і як вони судилися в паланці. Потім отаман, вислухавши всю їхню справу, запитує кривдника: «Якого ти, братчику, куреня?» — і коли той скаже, що він такого-то куреня, і назве, як той прозивається, то отаман гукне хлопцям: «А підіть лишень такого-то куреня отамана запросіть до мене». І коли той отаман прийде і скаже першому: «Чого ви, брате, мене кликали?», то перший відповість йому: «Чи це вашого куреня козак?» Прибулий отаман, звертаючись до свого козака, скаже: «Так ти, братчику, нашого куреня?» — «Так, батьку, вашого куреня», — одказує, вклонившись, козак. Потім перший отаман переповідає цьому другому отаманові все діло й пригоду з позивачами і говорить так: «Ну що, брате, будемо робити з цими козаками?» А прибулий отаман запитує козаків: «Так вас уже, братчики, й паланка судила?» — «Судила, батьку», — і кланяються йому разом. Обидва отамани починають умовляти позивачів: «Помиріться, братці, і вдовольніть тут же один одного, аби не обтяжувати далі вищого начальства». Тоді кривдник, знову вклонившись отаманам, говорить так: «Так що ж, батьки, коли він лишне вимагає від мене». Зрештою отамани, бачачи таку затятість, запитують його востаннє: «Так ти, братчику, не згоден його вдовольнити?» — «Ні, батьки, у волі вашій, не згоден», — і вклоняється їм обом низько. «Ну, тепер же, братці, ходімо всі четверо до судді — що скаже ще суддя». — «Добре», — відповідають козаки отаманам, — почекайте, батьки, ми підемо на базар та купимо паляниці». І от усі четверо приходять до військового судді. В курінь першими ступають отамани, кланяються і, назвавши суддю по імені, говорять: «Здорові були, пане добродію», а суддя взаємно відповідає: «Здорові будьте й ви, панове отамани, прошу сідати». Після цього позивачі також кланяються судді й кладуть паляниці на сирно, примовляючи: «Вклоняємося вам, добродію, хлібом та сіллю». — «Спасибі, спасибі, пани-молодці, за хліб і за сіль», — відповідає суддя й запитує отаманів: — Що це у вас за козаки і яке діло мають?» Тоді перший отаман починає переповідати всю справу ображеного і пригоду, по черзі за козаків, як було спочатку і як їх судила паланка. Тепер суддя, звернувшись до кривдника, цікавиться: «Так як же ти, братчику, вирішиш із цим козаком, — і показує на скривдженого, — коли вас уже судила паланка, отамани і я присуджую зобидженого вдовольнити, а ти вперто не погоджуєшся, хоча з усіх боків винен». Довго ще вмовляє його, наводить йому правильні й законні докази до примирення, але кривдника це не переконує — затято стоїть на одному й повторює те, що й іншим нижчим чинам, і отаманам: «Так що ж, добродію, коли він лишне вимагає, я на те не згоден!» — «Так ти не згоден, братчику?» — «Не згоден, добродію». — «Ну, тепер же ви, панове отамани, ідіть з ним до кошового, там уже буде їм остаточний суд та ухвала».

Отамани, вставши зі своїх місць, кланяються судді разом із козаками і кажуть: «Прощайте, добродію». — «Ідіть з Богом», — каже суддя, а до козаків примовляє: — Забирайте, братці, з собою і свій хліб із сирна». — «Та ні, добродію, ми собі купимо на базарі». — «Забирайте, забирайте», — гнівно повторює суддя, — і не гайте отаманів, бо в них не одне діло ваше!»

Зрештою козаки, взявши свої паляниці, приходять з отаманами до кошового в курінь, усі четверо разом кланяються йому. «Здорові були, вельможний пане», — кажуть. А кошовий відповідає: «Здорові, здорові, панове отамани, прошу сідати». Козаки-позивачі, стоячи біля дверей при порозі, теж кланяються кошовому низенько і кладуть паляниці на сирно: «Уклін вам, вельможний пане, хлібом і сіллю». — «Дякую, панове-молодці, за хліб і за сіль», — відповідає вельможний і запитує в отаманів: — Що це у вас, панове отамани, за козаки?» Отамани починають переказувати кошовому всю справу й пригоду їхню підряд, як було

спочатку й до кінця, а козаки стоять коло порога. Вислухавши справу, кошовий звертається до кривдника: «Ну як же ти, братчику, гадаєш вирішити з цим козаком? — показує на скривдженого.— Вас судила паланка, вас судили отамани, вас судив і суддя військовий, а потім діло дійшло й до мене. Вислухавши все, я визнаю, що паланка розсудила діло ваше правильно, це я стверджую і визнаю тебе в усьому винним. Так тепер ти вже мені скажеш: чи згоден ти скривдженого вдовольнити?» — «Ні, вельможний пане, вимагає лишнє, і я не згоден на те». Врешті-решт кошовий каже гучно суворо й гнівно: «Так ти, братчику, не згоден?» — ' «Так, вельможний пане, не згоден, у волі вашій»,— і кланяється йому низько. «Ну добре, якщо ти не згоден...» — отамани встають з місця, бачачи кошового в гніві, вклоняються йому разом із козаками _ всі четверо разом і, прощаючись за звичаєм із кошовим, виходять з куреня; козаки-позивачі, теж вклонившись, кажуть вельможному: «Прощавайте, вельможний пане!» — «Прощавайте, пани-молодці, і нас не забувайте,— каже насамкінець кошовий і виходить слідом за ними з куреня. А коли вийдуть усі на подвір'я, то кошовий гукне сторожі: — Сторожо, київ!» Вартові біжать і несуть киї оберемками. А вельможний каже: «Ну, лягай, братчику, ось ми тебе провчимо, як по правді жити й панів шанувати».— «Помилуй, вельможний пане»,— заволає винуватець не своїм голосом. «Ні, братчику, нема вже помилування, якщо ти такий упертий. Козаки! На руки і на ноги сідайте, каптан йому на плечі закидайте! Сторожо, бийте його, сучого сина, добре киями, щоб знав, почім ківш лиха!» І коли киї почнуть між собою гомоніти з того й іншого боку, то винний козак тоді вже мовчить та прислухається до готового, що скажуть. Коли винуватця добряче почастують, тобто 50 чи 100 київ дадуть, то кошовий знов гукне: «Годі!» — і сторожа, піднявши киї на плечі, стоїть, як солдати з рушницями на чатах, а козаки винуватого ще тримають, сидячи на руках і ногах, очікуючи останнього рішення. Тоді кошовий звертається до винуватця: «Послухай, братчику. Як паланка вирішила і скільки скривджений вимагає — заплати неодмінно, зараз заплати, на моїх очах». Винуватий, лежачи, відповідає: «Чую, вельможний пане, чую і готовий все виконати, що накажеш».— «А що оце тебе вибили, то зноси здоровий, щоб ти не дуже мудрував і не опинався,— веде своєї кошовий,— може, тобі, братчику, ще додати київ?» На те винуватець зі сльозами зойкне: «О, помилуй, помилуй, вельможний пане! Буде з мене й цього довіку. Не буду упиратися й шануватиму панство». Нарешті, коли вельможний угамується, тобто перестане сердитися, то скаже козакам і сторожі своїй, що екзекуцію справляла: «Ну годі, вставайте і козака на волю відпускайте, а киї подалі ховайте». Отак і вирішується доля винного, приймається ухвала без усякого судочинства на папері. Якщо винуватець має при собі гроші, він тут же платить скривдженому, скільки належить; якщо ж не має, то кошовий звертається до отамана кривдникового куреня, який тут же при судочинстві присутній: «Ну, пане отамане, принеси зараз гроші із свого куреня й задовольни зобидженого, а з цим опісля вчини, як хочеш, маєш право стягнути з нього».

Ось які у нас були суди і права за запорозькими звичаями. І хай на 1000 чи 10 000 сума у позовній справі, за один тиждень усе вирішиться і далі тинятися по судах не стануть. Таким же чином і тяжкі злочини розглядалися, а саме: крадіжки, пограбування й убивства, інші протизаконні вчинки, за які засуджували до смертної страти.

V

ПРО СМЕРТНІ СТРАТИ ЗЛОЧИНЦІВ

Усі запорозькі козаки належали до січових куренів, де їх було тисячу й більше, як сказано вище, і яка назва куреня, приміром, Канівський чи Пластунівський зветься, то так і козака по куреню кличуть. І не тільки того, хто в курені на службі невідлучно перебуває, а й того, хто сидить зимівником, тобто домівкою своєю, до того ж куреня належить й іменується по тому куреню. Ці козаки були здебільшого холості, на відміну від січовиків називалися сіромами і тільки у вільний від служби час ловили рибу та звіра, а деякі були одружені й займалися у своїх зимівниках хліборобством, скотарством, бджолярством та іншими господарчими промислами. Ті з холостяків, які мали достаток, також вели господарство, були в них свої зимівники й челядь

(слуги). Усі козаки, котрі жили по зимівниках, без винятку відбували повинності до куреня й до Січі, а саме: варті, кордони й у випадку війни йшли на битву.

Серед цих жонатих і власників зимівників мало було злочинців, а от холостих сіром ця доля частіше спіткала: що в лямі по рибальнях чи на звіриних ловах загорюють, то через пияцтво все швидко згайнують і бачать опісля, що нічим похмелитися та нізвідкіля поживитися: заробітки пішли, а гроші пропили, то вже тоді неминуче шлях простирається до розпусти й відваги свавільної, а воля та відвага «або мед п'є, або кайдани тре», як говорить прислів'я. Й коли вже сірома доходила до такого стану, то ці шибайголови нестримно кидалися великими ватагами на здобич і починали красти, грабувати й убивати. Вони оббирали чумаків на великих дорогах, чинили розбій над проїжджими купцями і драли ляхів та жидів у Польщі так несамовито, що ляхи від страху кидали свої оселі й утікали до лісу в глиб Польщі, за Варшаву, а жиди бігли безвісти і духу запорозького боялися.

У цих запорозьких згрях були ватажки, або отамани, а по-їхньому називалися ще характерниками, тобто такими чаклунами, що їх ніяка вогняна зброя, ні навіть куля чи гармата умертвити не могли. І коли, бувало, деруть ляхів по великих і багатих дворах, у яких на такий випадок для застороги буває чимало сторожі й озброєних вартових, то ватажок так зачаклує всіх у домівці, що ніхто з них не почує і не побачить жодного козака з його ватаги, і тоді вже вони беруть, що хочуть, та й повертаються в Січ, а потім дуваняться — діляться добром: частину — на козаків, частину — на ватажка, а частину — в курінь. Тому, либонь, деякі курінні отамани їм потурали, та й не всякий ватажок, тасмно зібравши ватагу, ходив по здобич. Здебільшого з відома куреня, бо збирається ватажок «погуляти» і просить в отамана козаків, то курінний наказує йому: «Ну, братчику, дивись-бо, щоб якого козака не втратив, тоді вже й до куреня не вертайся, одне слово, грабуй, але кінці ховай». І ватажок, покладаючись на своє характерництво, відповідає отаманові: «Ні, батьку, всі будуть цілі». І сірома таке відчечувувала у своїх походеньках, що після розбою, грабунків та вбивств ще впадала у таке страшне й нелюдське шаленство, що неподобне й казати, й на папері викладати. Про те надходили скарги не тільки в Січ, а й до столиці, і до певної міри саме через це Січ була атакована й знищена. А над злочинцями, що спіймаються на крадіжці, грабунку чи вбивстві, суд був короткий, довго з ними не морочилися, а враз вирішували й страчували в Січі або паланці. В залежності від злочину кого вішають, кого забивають киями до смерті, кого саджають на палю, а кого засилають до Сибіру. За крадіжки й грабунок, які за скаргами відкриваються й винуватого спіймають, збитки відшкодовує курінь, до якого він належить, якщо сам достатку не має, а від покари за вироком не звільняють, що заслужив, тим і скаржника вдовольняють. За вбивство ж карають убивством, забивають злочинця до смерті, а яка страта буде, залежить од вироку начальства.

Перша страта — на **шибениці** (Прим. Від такої страти після остаточного її визначення винуватцеві можна було порятуватися тільки в одному випадку: якщо дівчина оголосить про своє бажання вийти заміж за злочинця. З цього приводу вийшла якась така потіха. Злочинця вже вели на лобне місце, незліченна юрма прошкувала слідом. Раптом назустріч йому виходить дівчина під білим покривалом і привселюдно заявляє про своє бажання вийти заміж за засудженого. Звісно, всі-зупинилися й замовкли. Приречений на смерть вимагає зняти з Дівчини покривало, щоб він подивився на неї. Глянув і сказав: «Ну, якщо на такій женитися, то краще вмерти. Ведіть мене». Так і вчинили. Ця пригода сталася в місті Новомосковську, в тодішній запорозькій паланці, де місця шибениць та інших страт ще пам'ятає дехто з мешканців і показує їх допитливим.), які ставлять у різних місцях над великими шляхами майже у кожній паланці. Злочинця верхи на коні підвозять під шибеницю і, накинувши на шию сильце (зашморг), коня, шмагонувши батоном, проганяли, а злочинець зависав; декого вішали догори ногами, декого — за ребро гаком залізним, і висить злочинець, доки кістки його розсиплються, на візрєць і страх іншим, і ніхто його звідти зняти не сміє під загрозою смертної кари.

Друга страта — **гостра паля або стовп дерев'яний** заввишки шість аршинів і більше, а на вістрі палі був ввіткнутий залізний шпиль, теж гострий, два аршини завдовжки. На той шпиль насаджували злочинців так, що шпичак виходив на пів-аршина потилицею вище голови, і сидить на тому шпилі злочинець доти, поки зсохнеться й викорениться, як в'ялена риба, так, що коли вітер повіє, то він крутиться млинком і торохтять усі його кості, аж поки впадуть на землю.

Третя страта — **киї запорозькі**. Вони не дуже великі й товсті, подібні до бичів, що у ціпів, якими хліб молотять, дубові чи з іншого міцного дерева нарубані. Злочинця прив'язують або приковують до стовпа в Січі або в паланці на майдані чи серед базару, ставлять біля нього різні напої в кінвах — горілку, мед, пиво та брагу, кладуть достатньо паляниць і нарешті приносять декілька оберемків київ, розкладають довкола стовпа, де злочинець. Його примушують їсти й пити, скільки захоче, а коли наїється і нап'ється, тоді козаки починають бити його киями — кожен козак, як тільки йде мимо, випивши коряк горілки чи пива, неодмінно мусив ударити його раз кием, а б'ючи (хто як попаде — по голові чи по ребрах), отак примовляти: «От тобі, сучий сину, щоб ти не крав і не розбивав, ми всі за тебе куренем платили». І доти сидить чи лежить біля стовпа злочинець, поки заб'ють його до смерті.

Четверта страта — **заслання в Сибір**, як за звичаєм у Росії запроторювати злочинців.

Усіма цими покараннями й страхом при кошовому Калниші розбої цілковито угамувалися й припинили злу волю, про що і я (Корж) добре пам'ятаю, але Січ уже не вціліла. Тепер розкажемо ще про дещо.

VI ПРО ЗАПОРОЗЬКІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ

Звичаї запорозькі чудні, вчинки — хитрі, а розмови й вигадки — гострі та здебільшого на насмішку схожі.

1). Усі запорозьці загалом голови голили й залишали тільки чуприну (тобто невелике пасмо волосся, або «хохол», через що усіх малоросіян хохлами прозвали) над лобом. А якщо ця чуприна відростає велика й довга, так, що заважає очам, то вони закладають її за вухо; іноді таку чуприну запорозьці називають ще оселедцем. Бороди взагалі всі голили, а вуса зоставляли і, не підстригаючи їх ніколи, мастили ваксою й закручували вгору до очей. Якщо у котрогось козака дуже великі й довгі вуса виростили, то, закрутивши, закладали за вуха, і це було в них у великій моді, вважалося за особливу козацьку славу і пошану.

2). Одежа в запорозьців була по ранжиру однакова й одного кольору, а саме: каптан, черкеска з вильотами, шаровари састові, чоботи-сап'янці, пояс шалевий і кабардинка кругла, довкола і навхрест обкладена позументом; для негоди, у походах мали вовняні кошлаті бурки. А якщо виходять або виїжджають козаки на парад, у великі свята до церкви чи їздять у гості, то справляють одержу за достатком і дуже багату, дорогу й різнобарвну — хто яку забажає. Називають її по-запорозьки жупаном, адже вони дуже любили похверцювати та попишатися. Що ж означає: вильоти, саста, сап'янці, шалевий і кабардинка, поясно все це так. Вильотами називалися розрізані вздовж з-під пахв рукава черкески, а черкеска — верхній одяг, пошитий по-черкеському замість плаща з рукавами, значно коротший каптана, тому його завше було видно з-під черкески. Розрізи на рукавах були довжиною з пів-аршина й менше, і як ці проріхи, так і рукава по кінцях, а також вся черкеска по подолу були облямовані золотим позументом. Вильоти закидалися назад, за спину, рукава застібалися на плечах дрібними гапличками. Састою називалося найтонше і найліпше аглицьке (англійське) сукно. Козаки вимовляли це слово як сіста, певне, від слова «сіяти». Сап'янці — чоботи, від слова «сап'ян» так і

називаються: сап'янові чоботи, пошиті з найкращого червоного сап'яну. Шалевий пояс, тобто шовковий,— від польського слова «шаль», котра є диковиною нині й тільки між панів водиться. Запорозька кабардинка — це шапка, названа так від ногайського слова «кабарда» — так називали дикого звіра, який водиться біля річок, у великих лісах. Він може жити на суші і в воді, живиться раками, плодиться і барліг має під корчами дерев. Цих звірів було безліч у Великому Лузі в пору Запорожжя, та й нині ще є зрідка внизу, коло Дніпра. З виду кабарда дуже схожа на кішку, але набагато товща, довша і ніжки коротші, на кінцях широкі і з перетинками, як у качки або в гуски, хвіст надзвичайно довгий і пухнастий, як і вся шкура. Шерсть у молодого звірка вся сіра, старий — чорнуватий, подібно до куниці. Цей звірок у запорожців називався виднихою або видрою, і хутро його було у великій моді, особливо для шапок, і платили дорого не тільки запорожці, а й ляхи та жиди, і саме тому в запорожців увійшло в звичай навіть шапку, пошиту з найпростішого сукна або шкіри, називати кабардинкою.

3). Запорозькі козаки для повсякчасних поїздок, надто у военний час, у загонах та командах, рідко мали особливі екіпажі, хіба що верхових коней, на яких були сидла дорогі, з розмальованими чепраками і з усією козацькою збруєю. Попереду до сидла були пришиті дві кобури, тобто чохла або футляри шкіряні для пістолів; позаду, в тороках, була прив'язана бурка та інший найпотрібніший припас. Амуніцію і всю зброю вони мали на конях, а саме: спис, шаблю та чотири пістолі: два — в кобурах, а два — за поясом. На грудях замість ладунки козак був обвитий широким чересом, або патронташем, наповненим у два або три ряди запасними набоями з порохом і кулями. Рушниць і гармат під час бою у верхових козаків не було, а застосовували вони їх тоді, коли ходили на човнах і робили вилазки під ворожими містами; тоді й верхові козаки спішувались і з'єднувались із флотським воїнством, подавали підмогу артилерії різними способами й гарматами.

4). При зустрічі й привітанні один одного у запорожців також були мудровані звичаї, особливо в Січі та по зимівниках. Наприклад, здумає один козак чи багато зголосяться гуртом поїхати до іншого козака в гості — до куреня або до зимівника, або в якійсь потрібній справі їдуть, або дорогою завертають на ночівлю, то здоровкаються, тобто вітають один одного, так. Заїхавши на хазяйське подвір'я, ще сидючи на конях, один із них крикне гучно: «Пугу! Пугу! Пугу!» (тобто здоров був) тричі разом і одним духом. А господар куреня чи зимівника відгукується до нього у віконце: «Пугу! Пугу!» — двічі, прибулий гість відповідає йому: «Козак з Лугу». Нарешті господар у віконце гукне: «Повішайте там, де й наші», тобто в'яжуть коней до ясел, і прохаємо до хати. Тоді хазяйські хлопці раптом вибігають із куреня чи зимівника, приймають від гостей коней у свої руки, ведуть у конюшню до ясел і доглядають за ними доти, доки прибулі козаки у господаря гостювати будуть. Потім гість чи гості, ввійшовши до хати й перехрестившись до ікон, кажуть господареві: «Отамане, товариство, ваші голови!» — і вклоняються йому, а господар взаємно кланяється їм і відповідає: «Ваші голови! Ваші голови! Прошу, пани-молодці, сідати»,— І після цього починають кружляти мед, вино, горілку й таке інше, а чаю, пуншів і кави у запорожців не водилося, окрім варенухи, і то у багатих та шанованих козаків. Варенуху варили наполовину з горілки й меду, клали в неї перець і сушку з різних фруктів. Такий напій був у запорожців у великій моді, й за особливе частування вважають, якщо в чийомусь домі варенухою пригощають. Нарешті, погулявши й погомонівши хорошенько, про що треба з гостями, кличе кухаря й велить йому варити обід або вечерю для гостей. Кухар запитує господаря: «Що ж, батьку, накажете варити?» — «Вари, братчику, тетерю до води, на скору руку, або до меду, бо нині пісний день!» — це якщо гості трапляться у середу, п'ятницю або в піст, а в скромні дні говорять: до молока, до масла тетерю. Коли ж гості, погулявши день чи кілька днів підряд, надумують їхати додому, то дякують господареві: «Спасибі, батьку, за хліб і за сіль, пора вже по куренях роз'їжджатися, по домівках. Просимо, батьку, й до нас, коли ласка, і залишайтеся здорові!» А господар їм відповідає: «Прощайте і вибачайте, пани-молодці. Чим багаті, тим і раді, просимо не гніватися!»

На цьому гості виходять з куреня, а хлопці хазяйські подають їм коней — нагодованих,

напоєних і осідланих. І цей звичай був у запорожців не тільки щодо приятелів чи знайомих, а до всіх мандрівних людей, і дотримувалися цієї дивовижної добродетності дуже суворо й несхитно, як свідчать перекази. До того ж у них було заведено, що кожен козак, а особливо простий — табунник, скотар, чабан — під-перезувався ремінним (шкіряним) поясом і через плече вішав гаман шкіряний, прикрашений різними мідними, срібними та золотими блискітками й гудзиками, і в тому гамані носили кресало, креміль і трут — про запас, на всяк випадок; а коло пояса прив'язували швайку і ложечник неодмінно: швайку — для лагодження кінської збруї, а ложечник — для зберігання в цілості ложки, що вважалося у них за особливу і крайню необхідність; то не козак, хто за звичаєм не чинить, і мали його за недбалого й несправного пастуха. От, наприклад, пастух або чабан надумає піти чи поїхати зі свого коша до сусіднього, при потребі, а прийшовши туди, застане пастухів за обідом або вечерєю, то каже їм: «Хліб та сіль, пани-молодці!» А вони відповідають йому: «імо, та свій, а ти біля порога стій». — «Ні, братці! Давайте і мені місце», — одказує гість, тут же виймає ложку із ложечника й сідає з ними разом. Отоді вже тамтешні чабани вихваляють прибульця: «От козак здогадливий та справний. Вечеряй, братчику, вечеряй...» — і дають йому місце, і вітають по-дружньому. Того ж, хто цього звичаю не знає, обсмійють і назвуть телепнем. Коли ж прибулий пастух чи якийсь інший гість не застане ні обіду, ні вечері, то який би не був час, отаман коша тут же, привітавшись із гостем, за звичаєм велить кухареві своєму варити тетерю, мамалигу, або милай, і, нагодувавши гостя, запитує, за чим прийшов. Що ж означає кіш, тетеря й милай, поясню в наступному пункті.

За часів Запорожжя, до атакування Січі, ніколи не було холодної зими — такої ніхто не пам'ятає, а тому худоба в степах літо й зиму кочувала; на випадок холодних вітрів та негоди у пастухів були коші й котиги. Кіш подібний до намета, обшитий навколо запонами і прилаштований на двох колесах, аби з місця на місце його зручно було перевозити, куди найпотрібніше; в ньому була кабиця для вогню, і пастухи в негоду тут грілися, сушилися й варили для себе їжу, а також корм для собак. Тетерю готували із житнього борошна і пшона, задалегідь учинивши розчиною, як тісто на хліб. Милай і мамалига — одне і те ж, варили його з просяного борошна, на одній воді, не солячи, тому що їли з солоним сиром або із бринзою у скоромні дні, а іноді галушки варили з пастрою (сушеною бараниною). А також, бувало, коржі пекли із пшеничного борошна і називали загребамі, бо їх у кабиці жаром і попелом загрибають, доки спечуться. А котигою у них називалася величезна гарба, або воловий віз на чотирьох колесах, в якому возили за собою всю пастушу провізію: воду, харчі, дрова, і коли на одному тирлі пашу худобою чи вівцями випасуть, то переходять на інше місце, шукають кращої паші і таким чином кочують у степах літо й зиму, як дикі ногайці або калмики.

5). Козаки запорозькі, а надто січовики, через вільність запорозького духу і веселу вдачу за звичаєм своїм мали велику схильність до жарту й насмішок, тож навіть у найменшому випадку або вчинку, чи навіть у ході козака раптом вишукують всілякі нісенітниці й ліплять прізвиська один одному, тобто дають мудровані наймення та прізвища у відповідності з випадком або вчинком. Так, приміром, якщо козак через небережність спалить курінь або зимівник, того наречуть Палієм; якщо хтось варить їжу і розкладає вогонь над водою, того називають Паливодою; якщо хтось ходить зігнувшись від немічності чи від природи, того кличуть Горбачем; якщо хтось супроти звичаю варить собі не тетерю, а кашу, того називають Кашкою або Кашоваром. Коли якийсь козак надзвичайно малий зростом, його кличуть Махиною, а того, хто найвищого зросту, — Малютою; якщо хтось моторний і ходить швидко, а, йдучи, підсковзнется і впаде, того називають Слизьким; якщо хтось вайлуватий і ходить спроквола, того прозивають Черепахою; а хто худий з лиця і безсилий, того називають Гнидою, і так далі. Через такі от вигадки і вчинки мій рідний батько, котрий від пращурів мав прізвисьце Жадан, у Січі прозваний Тараном (це товкач, яким в олійниці б'ють олію), а хрещений мій батько Качалов отримав прізвисько від качала, яким одяг качають, і все випадково. Так самісінько й мене Коржем прозвали — від коржа. Я замолоду був дуже спритний і жвавий; раз їхав із Нових Кодаків до Січі, теж із молодими хлопцями, мимо великої могили, названої

Чортомлик, неподалік від Січі, де нині Покровське. З цікавості надумали зійти аж на верхівку цієї могили, на яку була стежина утоптана, коли ми зійшли на могилу і, роззирнувшись туди-сюди, почали спускатися вниз, то товариші мої пішли стежкою, а я кинувся навпростець; могила була досить крута і поросла сухою травою, а я взутий у слизькі постолі, тож, підсковзнувшись, упав і з самої вершини боком котився донизу, як корж, і після того випадку товариші мої, розсміявшись, назвали мене Коржем і, приїхавши в Січ, розповіли про мою пригоду всім курінним козакам і моєму хрещеному батькові Качалову, який сказав: «Та нехай же буде Корж, бо й мене прозвали Кача-лом за одну зроблену мною качалку. Що поробиш, коли тут така поведенція! Терпи, хлопче, козаком будеш, а з козака і в отамани попадеш, бо з посміху люди бувають!»

6). Тепер трохи скажемо про ті порядки та звичаї, які були по куренях у Січі. Скільки було куренів, про те вже сказано,— їх було 40, всі вони були збудовані в Січі, і не так просто, як ставиться звичайний пастуший курінь. Вони були рублені, із пиляного лісу, бо у Великому Лузі цього добра було достатньо. При цьому такі обширні були палати, що по 600 і більше козаків могло вміщатися в кожному курені під час обіду. Курінь будувався подібно до трапезної — без усяких комірок і перегородок, так що всередині довкола, попід стінами, до самих дверей стояли столи, а біля столів, також навколо,— ослони, на яких козаки сідали обідати; перше місце для отамана було під образами. Ікони були багаті й оздоблені, віконця великі й часті; у кожному курені посередині висіли пишні панікадила, а під іконами — лампади, котрі у великі свята запалювали. Громіздкі печі для випікання хліба були окремо від куреня збудовані, в окремому відсіку, а в курені лише груби — тобто манірні пічки на кшталт аглицьких. Кухарі теж були в тому відсіку й варили страви різні, та насамперед це були тетеря, рубці, галушки і риба на стябло, а ще свиняча голова до хрону, іноді локшина на переміну й таке інше, як було заведено за запорозькими звичаями. Потім, коли їжу приготують і пора обідати, кухарі насипають її у дерев'яні вагани і ставлять на сирно,— по всіх столах біля ваганів ряд різноманітних напоїв: горілка, мед, пиво і брага у великих кінвах, теж дерев'яних, і вішають на них такі ж коряки, які по-козацьки називалися михайликами, бо в Січі чарок та склянок не було. Коли ж козаки приходять з отаманом на трапезу, то, помолившись Богу, отаман займає чільне місце наприкінці сирна під образами, а потім і козаки сідають довкола столів і починають трапезувати; коли кухарі подають рибу на стябло, то, як у них заведено, кладуть голови з риби перед отаманом, і цей звичай щодо риби був однаковим по всіх куренях і зимівниках. Після того, як пообідають, моляться Богу й кланяються отаману та один одному, дякують кухареві: «Спасибі, братчику, що нагодував козаків!» Нарешті, виходячи з-за столу, отаман кладе копійку в карнавку, і всі інші також кидають до карнавки по копійці, а хто й більше, а потім розходяться по своїх місцях, а гроші карнавкові одержує кухар і купує за них на базарі необхідні припаси для трапези. У Січі їсти варили по куренях, щодня тричі, і не в горщиках, а в мідних або чавунних казанах, на кабиці, а не в печі.

7). Січові козаки за звичасм займалися й полюванням на звіра, і рибною ловлею, бо у Великому Лузі завдяки непрохідному й густому лісові та буйним очеретам коло озер та лиманів водилася сила-силенна диких звірів: оленів, кіз, свиней, лисиць, а по степах теж безліч вовків, зайців і бабаків. Купувати шкури цих звірів приїжджають, бувало, на ярмарки до Січі промисловці з різних місць, з Малоросії та Польщі. А риболовля у них була надзвичайна — у Дніпрі, по озерах та лиманах, а особливо в Тилігулі, на Кінбурнській косі, на Тендрі така тьма-тьмуца риби, що не тільки весь край Запорозький нею збагачувався, а й Польща вся, і Гетьманщина, й інші довколишні мешканці забезпечувалися рибою від запорозьких рибних заводів.

8). Зрештою слід пояснити ще й те, що з-поміж запорозьких звичаїв були й благочестиві обряди, що стосувалися християнського закону й доброчесності. Адже серед козаків було дуже багато набожних, привітних до прочан і закоханих у ліпоту церковну, а надто серед старих, котрі ходили на будь-яке славослів'я майже щоденно, прикрашали церковні ікони, справляли

розкішні корогви та хрести, збагачували ризничне начиння й церковний святий посуд коштовним камінням, чудовими виробами — так, що по всій Росії навряд чи була десь ризниця пишніша запорозької (*Прим. У ризниці Покровській було: Євангелій великих і малих, сріблом кутих, з камінням на деяких — 11; хрестів срібних і дерев'яних у срібній оправі, в тім числі одна срібна дошка із вирізьбленим на ній дерев'яним хрестом і таблиця срібна, позолочена, із зображенням Покрови Божої Матері й Воскресіння Христового — 37; лампад висячих срібних, позолочених і без позолоти — 29; панікадил великих срібних — 4; потирів срібних, дискосів, зівиць, ложниць, чаш, чарок, сіяльників, куманів, кадилиць, кухлів та іншого подібного — 139; свічників — 40; вінців та корон — 69; шат, або риз, на образах, срібних і позолочених — 16; царські двері цілком литі зі срібла й позолочені, довжиною з косий сажень — 1; медалей золотих — великих і малих, пожалуваних запорожцям за заслуги і в особливих випадках, підвішених до ікон червінців — 157; перлин дрібних і великих на іконах — 37 разків; горіховий поставець, черепашками та перловими реп'яшками оздоблений, від єрусалимського патріарха в Запорозьку Січ надісланий — 1; риз і стихарів коштовних, парчевих і оксамитових, з ораями, підризниками, поясами й поручами — більше 300. Отже, всіх речей — 841.) й переважила б статки церковні у скарбниці, тобто грошову суму, з тієї причини, що запорожці здебільшого були нежонаті, а мали по багато тисяч грошей і численне скотарство по зимівниках, й по смерті козака все це майно відписували на церкву січову і на монастир (*Прим. У Січі Запорозькій, хоча й були справжні ченці, прибулі сюди з Києво-Межигірського монастиря, однак монастиря тут у суто вузькому значенні не було, а був такий — військовим називався — на річці Самарі, він і досі існує й називається Самарським. Опис цієї обителі викладено в окремій книжечці, виданій в Одесі 1838 року під назвою «Историческая записка о Пустынно-Николаевском Самарском монастыре» (68 с.), що був у тій же Січі над самою річкою Підпільною. У цьому монастирі завше був один настоятель і 12 ченців, серед яких були ієромонахи та ієродиякони за їхньою чиномачальністю, і мали як у Січовій, так і в монастирській церквах седмицеве служіння, і ці ченці, як і настоятель, у випадку їхньої смерті чи іншої переміни висвячувалися у Київській лаврі і з неї рідко надсилалися в Січ, окрім настоятеля, бо з волі кошового чи старшини настоятель сам із запорозьких козаків постригав у монахи. Так само й біле духовенство по паланках та інших містечках, де були церкви, висвячували із своїх же запорожців, бо між ними такі були грамотії й обдаровані особливими голосами, що і в лаврах та столицях рідко можна було надібати їм подібних; загалом у Січі всякої всячини предостатньо було. Не лише з поповичів, які на своїх місцях формально опановували науки, а й із панського покоління освічені діти, змужнілі й через якийсь випадок, а надто злочин, соромлячись і боячись покари, втікали у Січ.**

Та повернемося до монастиря Запорозького: він називався і городком, або фортецею, бо в ньому було багато будівель запорозьких панів (там і кошовий жив), і на випадок ворожих набігів був влаштований як фортеця і довкола обставлений гарматами на високому земляному валу. До того ж містечко майже з усіх боків обтікала річка Підпільна так, що тільки з одного боку суходолом був невеликий в'їзд із велетенською вежею й козаками-вартовими на ній. Церква монастирська, як і Січова, була дерев'яна і зовні непримітна. При Січовій церкві була споруджена велика й висока дзвіниця, проте в окремому від церкви приміщенні з чотирма великими отворами, тобто вікнами, були поставлені гармати для стрільби як під час ворожих набігів, так і церковних церемоній по великих святах, а саме: у Великдень, у день Богоявлення і в день храмовий із цих гармат стріляли. В нарочиті ж бо свята особливе й дивовижне для ока видовище було як стосовно церковних церемоній, так і обрядів та звичаїв козацьких. Приміром, скажемо: у день Богоявлення січові козаки з усіх куренів без винятку, а також із зимівників та заводів — де б хто не був, збиралися парадом і йшли до церкви при всіх своїх регаліях і зброї, з усією військовою артилерією на Йордань — піхота й кавалерія. У кожного куреня особливе розфарбоване знамено — везуть, бувало, його на верхових, яскраво й дивовижно прикрашених конях, і все військо вбране у найкращий і найбагатший одяг. А коли поз'їжджаються до церкви, то така тьма-тьмуца народу займає не тільки весь простір коло церкви, а й весь січовий надзвичайно обширний майдан, і стоїть все військо — як кіннота, так і піхота — поважними

шикованими рядами, без шапок, доки закінчиться літургія. А по її завершенні виходить духовенство із церкви: настоятель попереду з хрестом, а за ним і інші ієромонахи, які служать соборно, попарно несуть Євангеліє та ікони, в усьому коштовно осяйному священницькому облачанні на водохрещу, а за ними і все військо Запорозьке зі знаменами й артилерією йде шеренгами поважно, а прийшовши до річки, теж стає своїм порядком, як і раніше. Перегодом, коли закінчиться водохреща і настоятель за звичаєм почне занурювати хрест у воду, тоді з усієї артилерії і з усіх мушкетів ударять козаки одним залпом — так гучно й сильно, що, здається, земля сколихнеться і всіх глядачів покриє димом, як пильною, що один одного не бачить. Після цього на кілька хвилин змовкнуть, і дим пронесе вітром, а каноніри очікують триразового занурення хреста і по закінченні цього починають уже смалити на всі заставки, скільки кому заманеться. А потім уся юрма видовищна розходиться по домівках, і на тому завершується церемонія.

VII ПРО АТАКУВАННЯ СІЧІ

Січ атакована за блаженної пам'яті Катерини II, в якому саме році, за давністю не пам'ятаю, та за моїм обрахунком вже більше 50 літ минуло.

Вона атакована генералом Текелієм таким чином. Прийшовши з озброєною армією до Дніпра, він оддав наказ усім своїм полкам, розкомандирувавши їх як належить, наблизитися до Запорожжя саме в один день і урочне число, тобто саме на Тройцю, на Зелені свята, у травні, зайняти по Дніпру всі запорозькі землі. Сам же із дивізією та артилерією саме того дня наблизився до Січі й, ставши за дві версти од неї, на відкритій місцині розбив свої намети і звелів вишикувати в лінію всю артилерію навпроти Січі, не роблячи, однак, жодного пострілу, та й від Січі не було ніякого супротиву. І доки стояв генерал наметами коло Січі — два дні, за цей час через кур'єрів стало відомо всім — як січовому начальству, так і Текелію, — що російські полки вже зайняли всі паланки, містечка й слободи по всьому Запорожжю. Лише на третій день послав Текелій свого гінця в Січ і попрохав старшину запорозьку до себе в гості. Отримавши таку звістку, кошовий зібрав усіх курінних отаманів на сходку, та й почали радитися: «А що, панове отамани, тепер будемо робити? От москаль у гості нас кличе! Чи підемо, чи не підемо? Оддамо Січ москалеві чи не віддамо?» І почали отамани, ватажки й інші характерники з-поміж себе бунтуватися; одні згодні були змиритися, інші заперечували, сподіваючись на своє характерство, й казали: «Нехай Текелій приведе ще стільки війська, як оце, то всіх у пух розіб'ємо, як мух передавимо! Чи то можна Січ і славне Запорожжя москалеві віддати за спасибі? Цього ніколи, поки світить сонце, не буде!..»

Такою відважною була вся сірома, бурлаки та неодружені, до того ж вони й маєтності ніякої не мали, тому й бунтували. А здебільшого, як із отаманів, так і з багатих козаків, які мали дружин та дітей, інші чималі статки по зимівниках, міркували так: хоч ми військо Текелієве, що перебуває нині в таборах, і винищимо нещадно, до ноги, але біда в тім, що полки, які вже вступили у наші володіння і зайняли всі паланки й слободи, зачувши про наш опір, розорять усі наші тамтешні пожитки, жінок та дітей наших люто скарають на смерть, тому й незгодні з думкою відважних бунтівників. А до того архімандрит, який перебував у Січі, почувши про таке їхнє безладдя й бунт, вийшов у всьому святенницькому облачанні з церкви із хрестом, почав умовляти заколотників: «Побійтеся Бога! Що ви задумали, діти? Ви християни і підіймаєте руку на християн! Ви християни і жадаєте пролити кров єдиноутробну! Побійтеся і не йдіть на таке: видно, вже доля наша така, і ми приймаємо від Бога достойно по ділах наших! Ось вам хрест і розіп'ятий на ньому, якщо ви його не послухаєте, то загинете враз!..»

Від такого разючого умовляння, гадаю, як каже Корж, кам'яне серце залилося б сльозами, почали плакати не тільки бунтарі, а й уся старшина і військо, всі тут же відповіли архімандриту: «Ну, панотче, так тому й бути! Знав ти, що сказати; ми готові за тебе й голови наші положити, а не тільки послухати!» Вони ж бо, особливо шанували архімандрита й усе духовенство лише за

те, що архімандрит з іншими ієромонахами поперемінне щонеділі і в святкові дні виголошували їм у церкві проповіді по пам'яті, найразючішими, за їхнім малоросійським стилем, висловами, за те й винагороджували запорожці духовенство і довірою, і дарунками дуже щедро.

Тепер повернемося-таки до їхньої ради. Потім, коли вже після звернення архімандрита й через інші обставини всі схилилися до єдиної думки, то почали говорити кошовому: «Ну, батьку, вельможний пане, тепер як хоч, так і думай зі своїми гостями, а ми готові тебе слухати: як іти, то йти». Кошовий їм сказав: «Не можна, братці, не йти, бо це вже не дурниця! Ви самі бачите, що москаль нас атакував кругом і наставив на нас всю артилерію. Це вже гості такі, що, пішовши до них, навряд чи назад усі повернемося. Але бути тому! Тож нічого вже довше думати. Господи, поможи! Дай, Боже, час добрий. Ходімо, панове отамани. Що буде, то буде, а більше буде так, як Бог дасть!» — по цьому, взявши хліб-сіль, пішли всі до Текелія в намет і, піднісши дар, сказали: «Кланяємося вашій величності хлібом і сіллю». — «Дякую, запорожники, за хліб і за сіль!» — відповів їм Текелій і звелів слугі своєму взяти від них хліб та й почав розпитувати: хто у них кошовий і які після нього перші чиновники та як називаються. І коли кошовий, стоячи попереду, пояснив, що він — Калниш, а чиновники його — суддя Касап і писар Глоба, а всі інші — показав на отаманів — курінні отамани, теж чиновники з усіх 40 куренів. Текелій запросив кошового сісти, й іншим чиновника»* були дані місця. Пригостивши їх задля годиться та розпитавши, що слід, пішов з ними в Січ, взявши з собою частину офіцерів та охоронного війська, і, бачачи, що запорожці здаються йому добровільно, наказав тієї ж миті згорнути свою артилерію. Прийшовши в Січ, спитав кошового: «Куди ж ти, кошовий, мене спершу поведеш у гості?» Кошовий, уклонившись, запросив його та всіх офіцерів до свого куреня і запропонував гостям щедру трапезу в дерев'яних ваганах та коряках, із ложками й тарілками дерев'яними. Попоївши, Текелій дуже дякував за страву й дивувався надзвичайно, що весь сервіз, навіть посудинки для напоїв, був дерев'яним, а їжа вельми смачна й різноманітна. Зрештою спитав у кошового: «А хто у вас такі смачні страви варить?» Кошовий відповів: «У нас, ваша світлість, по куренях козацьких дуже хороші та вправні кухарі». Текелій попрохав кошового, щоб і йому відпустив одного такого кухаря, обіцяв дати йому добрячу платню, а кошовому забажав подарувати два камінні блюда, а також усім кошовим по одному, щоб таку добру страву вживали не з корит, а з блюд. Після цих промов та обіцянок Текелієвих один із курінних отаманів на прізвище Строць, звернувшись до гостя, сказав: «Ваша світлість! Хоч із корита, та до сита, а хоч із блюда, та до худа!» Генерал спитав отамана: «Що то за говірка? Я його не розумію!» Тоді Строць, поклонившись йому, почав тлумачити прислів'я: «Вибачайте мені, ваша світлість! Ви зволите страви із блюд їсти, а з лица худі (Текелій хоч і був високого зросту, проте дуже худорлявий), а ми з корит їмо, зате ситі: от подивіться, добродію, на всіх нас, які ми, та й розбирайте мою примовку. Ми завше із корит їли, у волі й свободі жили й ніякого горя не знали, а ваше життя було під страхом і трепетом повсякчас, бо сьогодні пан, а завтра пропав, і кам'яні чи золоті блюда тоді вже не на користь. Так судить же милостиво, добродію, чи не правду я кажу?» Текелій зачудувався прислів'ям і дотепністю Строця і не тільки не прогнівався за те, а й дуже дякував Строцеві, поплескуючи його по плечу: «Ну, Строць, дякую за прислів'я, воно таке справедливе, що справедливішого бути не може, і я ніколи не зможу його забути; все, що сказано в ньому, доречно, справді буває так, як у прислів'ї: наче в око вліпив. Пробач, Строць!» — Текелій, як подейкували потім його офіцери, такий був страхополох і так боявся запорожців, йдучи до Січі, що майже не їв і не пив, а ввісні жахався, наче від переляку: він-бо вже добре знав, що за цяця запорожці, ішов до них наперекір своєму бажанню, з примусу і повсякчас очікував смерті. Та й справді, аби запорожці за найнагальніших (як сказано вище) обставин добровільно Текелієві не здалися, то ніяке військо ні під яким виглядом здолати їх не могло. Перегодом, коли Текелій вже пообідав і розпрощався з кошовим та отаманами, то довго ще цікавився по всій Січі, оглянув усі курені запорожські та все їхнє майно, зрештою повернувся до табору і стояв ним більше тижня; протягом цього часу російські офіцери та солдати приходили в Січ, а козаки й отамани відвідували їхні табори, разом гуляли і поводитися один з одним невимушено й вільно.

Невдовзі Текелій, покликавши до себе кошового, суддю та писаря і прочитавши їм іменний височайший указ, велів їм усім трьом готуватися до імператриці в Санкт-Петербург, куди незабаром і були відправлені, але не всі, бо суддя Касап ще до від'їзду раптово занедужав, помер і похований у Січі, а відвезли тільки двох — Калниша і Глобу. Текелій же, прийнявши всю запорозьку Палестину під своє правління, привів усіх запорожців до присяги і, запровадивши свої порядки, які належало, почувався у цілковитій безпеці, проте все ще перебував у таборах.

Тим часом військо Запорозьке, бачачи, що старшина їхня відправлена до столиці, а заведені московські порядки та звичаї їм не до шмиги, дуже похитнулися та й почали думати й гадати, як би москаля в шори взяти, а самим десь подалі помандрувати. І придумали ось що. Зібрали щонайперше 50 козаків і послали до Текелія із хлібом-сіллю в гості. Прийшовши до нього, сказали так: «Кланяємося, добродію, хлібом і сіллю!» — «Дякую, дякую, запорожники, за хліб і за сіль. Що ви мені скажете?» — запитував їх Текелій. — «А от що, добродію! Ми чували, що нам уже без письмової посвідки й білетів не можна нікуди з Січі відлучатися!..» — «Так, так, запорожники, не відлучайтеся нікуди без мого відома». — «Та для того ж, пане, ми й прийшли, щоб нам хоч одного білета на всіх написали, бо ми будемо купити триматися і нікуди нарізно не розпливемося». — «Гаразд, гаразд, — продовжував Текелій. — А як же у вас раніше бувало?» — поцікавився він. — «Та у нас, пане, цих білетів ніколи не бувало, ні батьки, ні діди наші їх не знали, та й прадіди не чували, і хто куди хотів, туди йшов і їхав». — «Так куди ж ви тепер із білетами подастесь, — знову запитав Текелій, — і навіщо?» — «До Тилігула, добродію, на заробітки, до лями, бо в нас, проклята мати, ні сорочки, ні штанів, як бачиш, гола сірома, а ще ж треба буде, може, коли-небудь й подушне заплатити, та й панам трохи вділити?» Тоді Текелій гучно зареготав, а перегодом сказав: «Ступайте, запорожники, з Богом, заробляйте собі та й у казну збирайте». — «Чуємо, добродію, чуємо!» — і козаки, гуртом йому поклонившись, пішли до його полкової канцелярії, а Текелій, покликавши ад'ютанта, звелів видати їм білета — один на всіх 50 осіб. Коли ж ці козаки вже одержали від канцелярії білети, то, зібравши свої пожитки і харчові клунки, взяли з собою кілька човнів — за кількістю веслярів, теж завантажених екіпажем, — і, сівши в них таємно, вночі, не тільки тих, хто мав білети, а й безбілетних стільки забрали, скільки в човнах поміститися могло, — можливо, до 1000 чоловік, зашуміли вниз, до Тилігула. Через кілька днів до Текелія прийшли ще 50 чоловік по білет і, отримавши його, вчинили так само, як і перші, не забувши взяти з собою безбілетних, скільки вмістити могли. Таким чином, козацтво, бачачи, що у білетах нікому відмови не чинять, приходило ще частинами війська — утретє і прохало білета, як і інші, до Тилігула. Отримавши ж, не відступали від спільного й хитрого свого задуму й на рісочку, як обмовилися вище: поїхала і ця козацька ватага, як і належить. Таким способом і порядком сірома з усіх 40 куренів, одержавши білети начебто до Тилігула, майже вся забралася під турка, окрім сліпих, кривих і старих. Текелієві офіцери, побачивши, що Січ майже опустіла, кинулися рапортувати йому, що в Січі геть немає козаків, і розповіли йому всі їхні хитрощі та заміри. Тоді генерал ухопився за голову, але пізно, і все допитувався в офіцерів: «Та де ж ті, та де ж ті і куди пішли, адже вони прохали білетів до Тилігула, на заробітки?». Сильно розсердившись, він пішов до намету й у великій задумі й скорботі через оману простої сіроми ні з ким не говорив і нікуди не виходив цілісний той день. І ось раптом з'являються останні з січових козаків, у зовсім малій кількості, чоловік близько десяти, вклоняються з хлібом за звичаєм та й кажуть Текелію: «Звели й нам, вельможний пане, видати білет на заробітки!» — «Та куди вже вам білети, злії запорожники?» — гнівно спитав генерал. — «В Тилігул, пане, до лями, в Тилігул!» — «Усі в Тилігул, усі в Тилігул, такі ви розтакі, а місто порожнє залишили! Не велю вам ніяких білетів видавати!» — І прогнав їх з-перед очей. Однак ж і ці останні, хоч і без білетів, також закивали п'ятами слідком за своєю сіромою, подякувавши Текелію за хліб і за сіль. Зрештою Текелій наказав покликати до себе всіх курінних отаманів, але їх з'явилося не більше десятка. Він спитав у них гнівно: «Чому ж ви прийшли до мене не всі?» — «Як же нам, пане, всім прийти, якщо нема нікого по куренях!» — «Так де ж вони, що їх нема?» — «Отамани, пане, роз'їхалися

по зимівниках, а сірома безвісти розбрелася, та й ми думаємо податися по домівках: чого ми тут будемо і ким командувати маємо. Старшину у нас забрали, а козацького війська немає!» — «Так де ж ваше військо? — закричав Текелій. — І де ваші козаки?» — «Як, пане, де, ви ж їм білети повидавали на заробітки, туди, де риба ні по чому — у Тилігул, чи що?» Текелій, сильно розсердившись, накричав на отаманів, вигнав їх із намету і, проживши коло Січі ще трохи, того ж літа поїхав до столиці, а військо його сім літ стояло на землях запорозьких, доки цілковито утвердилися звичаї московські.

Ось таким чином знатна козацька Січ атакована, і славне Запорожжя втратило самостійність. Запорожці, які втекли із Січі під турка, прийняті султаном під свою державу, і велено було оселити їх біля гирла Дунаю, поблизу Чорного моря, на найліпшій і найвигіднішій для них землі щодо рибної та звіриної ловлі, а також інших вигод, і перебували там до нинішнього часу — до 1830 року, 50 літ з гаком, навіть до останньої турецької війни, і з волі випадку під час тієї ж війни знову потрапили під Російську державу і на чолі з кошовим Йосипом Михайловичем Гладким перебувають нині — одна частина з них квартирує по різних поселеннях Дніпровського повіту, а друга частина — військові козаки — у поході на турецькому кордоні.

VIII ПРО ЗАСНУВАННЯ МІСТА КАТЕРИНОСЛАВА

Починаючи з давніх часів запорозьких, Катеринослав має вже четверту назву: перша була Половиця (*Прим. Що спричинило назву Половиця — про те чимало точиться розмов з-поміж катеринославців, які люблять і розуміються на ціні старовини. Більшість із них гадає, що Половиця названа так від найпершого її мешканця, котрого, ймовірно, кликали Полови-ком. Так само, як і багато інших поселень у Катеринославській губернії перейняли свою назву від корінних жителів. Наприклад, Гупалівка — від Гупала, Котівка — від Кота тощо*), друга — Катеринослав, третя — Новоросійськ, а четверта — знову Катеринослав. Та передусім скажемо про Половицю. Коли мої пращури прийшли в цей край, в Нові Кодаки, як мовилося вище, то на цьому місці було не більше шести хат, і жили господарі зимівниками: першого прозивали Крошко, а ім'я забувся; другий запорожець — Андрій Токар; а третій — Лазар Глоба. Крошко жив на тому місці, де зараз гімназія, Токар — там, де нині дім штаб-лікаря Роде (*Прим. Дім лікаря Роде знаходиться напроти нинішньої Катеринославської семінарії й належить їй, тільки з протилежного боку дороги, що пролягає між семінарією і домом Роде*), а Глоба мешкав на тому самому місці, де нині дім ясновельможного й казенний сад, внизу над Дніпром, під скелею, де і млин (*Прим. Млина тут тепер ніякого нема й бути не може, тому що вода щоліта спадає так, що по дну протоки в спекотну пору їздять возами і збирають для будівель підводне каміння, чого раніше не можна було робити через повноводу й стрімку течію. Через цю причину й гадав ясновельможний князь Потьомкін зробити тут звідний міст, щоб через нього ходити з правого берега Дніпра на так званий острів Монастирський, де мав намір заснувати Катеринославський університет. Будівлі університетської в Катеринославі не розпочинали, а професори для нього вже справді були призначені й отримували від скарбниці платню. Серед них були: професор сільського господарства М. Леванов, автор «Наставлення к умозрительному й делопроизводному земледелию», виданому в Санкт-Петербурзі 1788 року у двох частинах; Сартій, титулований директором Катеринославської музичної академії, та інші*) його був, один на каменях влаштований, другий байдашний для фолюш, в яких валяли сукно. З ним, тобто із Глобою, жив ще один козак, жонатий, Гнат Сидорович Каплун; тут же і мій власний (Коржів) дім був, і ми всі троє зі своїми родинами жили в одній хаті під одним дахом. Хата була на дві половини, вважай, дві хати. На тому ж місці і на тих печищах, де була наша спільна оселя, нині влаштована караулка для сторожів та вартових солдатів, які тепер охороняють казенний сад і живуть у вартівні біля берега над самим Дніпром. А що сказано про моє помешкання, де нині Михайлівка по річці Сурі, то справді у давню пору запорозьку володів

і я тією ділянкою, мав там зимівник і скотарство, і тут же мав дім із Глобою Цей Глоба був неодружений і, перейшовши сюди на помешкання із Нових Кодаків, де мав челядь — близько 15 кравців, займався також садівництвом, ми з ним удвох по всій горі нашої ділянки садили дерева (*Прим. Є точно й нині тут дерева. Вони досить товсті й високі, здебільшого осокори. Повесні їх підмиває вода, тому вони падають, і з року в рік їх стає менше, до того ж немало дерев у попередні роки за розпорядженням міського начальства зрубано*). І цей нині так званий казенний сад, де будинок Потьомкіна, перше-наперше нами розведений був. А через те, що мій товариш, вже згаданий Глоба, був дуже охочий до садівництва, то зайняв ще невеличку ділянку для саду неподалік од нас, біля озера, вгору по Дніпру, де нині фабрики. Засадивши садом ту місцину, зайняв ще таку ж площу і, розвівши дивовижний сад, помер там же у глибокій старості й похований у саду. А жив на світі більше ста літ. Нині на тому самому місці також казенний сад, і досі видніється над його могилою кам'яний стовп замість пам'ятника (*Прим. Стовп кам'яний точно є*). Інших же трьох козаків, які жили тут, по сусідству з нами, у зимівниках, ні імен, ні прізвищ за давністю не пам'ятаю.

Та повернемося до Половиці: від чого вона отримала свою назву? У цих місцях, починаючи від Старих Кодаків, як я ще пам'ятаю, і до Нових по всій горі, що простиралася понад Дніпром, були надзвичайно великі ліси й густі чагарники, а поміж деякими чагарями були й галяви сінокісні, які з огляду на малу кількість жителів і небували до тих пір зими ніколи не скошувались, не орались і хлібом не засівались, тому ґрунт на тих галявинах від давності сильно затвердів і таку тьму-тьмушу родив полуниць, тобто ягід полуничних, що тим щедротам всі навколишні мешканці дивувалися, і ніхто їх зібрати не міг. І якщо, бувало, вони наспіють, а комусь заманеться з цікавості возом прокотити через ті галяви, то всі колеса будуть геть мокрі, як од води, і забарвляться, немов червоним сап'яном обшиті. Від такої надзвичайної й нечуваної рідкості та з подиву людського названа ця місцинка пращурами нашими, запорожцями, Половицею, тобто така, де безліч полуниць.

Тепер ще слід сказати про Новоросійськ. Половиця й після атакування Січі ще довго існувала, навіть доти, поки Кременчуцька губернія була переведена в Половицю й перейменована на Новоросійську, проте ніби мала певні суперечності з Новоросійськом і довго йому опиралася з тієї причини, що місто, яке одержало назву Новоросійськ (*Прим. Оповідач тут помиляється. Новоросійська у гирлі Самари ніколи не було, а був Катеринослав, губернське місто Азовської губернії. Цей Катеринослав зовсім скасовано і поставлено замість нього на самому Дніпрі інший Катеринослав, який і нині там існує. Його й було перейменовано при господарі імператорі Павлі на Новоросійськ, проте при господарі імператорі Олександрі йому повернуто колишню назву*), було збудоване раніше не на місці Половиці, а по той бік Дніпра, біля самого гирла Самари, де нині Горінь, і залишалося там не більше двох літ. Бо коли прибула вода у Дніпрі й Самарі під час сильної повені (не пам'ятаю, в якому році), низовинна і не дуже вдало вибрана для міста площа опинилася під водою, а тому Новоросійськ змушений був з усіма управами й судами, тобто присутственими місцями, перенестися до Кременчука, на своє старе місце. І коли не Новоросійська, а Кременчуцька знову стала губернія, то Половиця все ще не втрачала свого титулу й славилася старійшинством своїм ще чимало літ — аж до 1786 року (*Прим. Государиня імператриця Катерина II у тутешньому краї побувала 1787 року. Тоді й закладено в Катеринославі соборну Преображенську церкву*), до самого прибуття імператриці в тутешній край і до заснування міста Катеринослава. І коли вона побачила, що Половиця між Кременчуком-Новоросійськом і Катеринославом начебто нейтралітет тримає, то й сказала, що кому Бог pomoже раніше, того й вона бік візьме.

Тепер нам слід повернутися до охопленого хвилями Новоросійська, бо він, вивільнившись од затоплення, з усіма вищими управами знайшов притулок у Кременчуку, а нижчі його суди, а саме: повітовий, земський та поліція,— не злякавшись водної стихії, залишилися тут, на Самарі, й під час повені до недалекої звідти Новоселиці супроти бистрини річкової, ніби на швидких крилах, перелетіли, бо Самара, після Запорожжя за розпорядженням губернського начальства на Новоселицю перейменована, вже отримала собі нову російську назву і по заснуванні в ній повіту Новомосковського судові справи самого міста залежали тоді від Кременчуцької губернії,

а не од Новоросійської. Отак Новоросійськ, який славився своїми перевагами й панував над Половицею, втратив своє достоїнство назавжди, безповоротно. Назва ж його — Новоросійськ, гадаю, походила від слів Нова Росія, бо весь цей край і вся Палестина із трьох губерній не є споконвіку наша земля, а чужа і чужих власників і перегадом різними способами й нагодами різними російськими царями придбана, завойована та приєднана до суто нашої Росії, від чого й названа Новоросія або Нова Росія; отже, й місто Новоросійськ від цієї назви започатковане. Зрештою, дізнаємося й про існуючий нині Катеринослав (про який і мова наша): з якого приводу він отримав своє найменування. Та оскільки між цією епохою поважно ступала Катерина по всіх російських містах і областях, то й ми також почнемо перш за все з цього оповідку нашу.

ІХ ПРО ПОДОРОЖ ІМПЕРАТРИЦІ

Коли блаженної пам'яті імператриця Катерина II зволила виїхати зі столиці 1785 року (*Прим. Помилка щодо року подорожі імператриці зазначена вище*) для огляду й відвідин усіх вірнопідданих чад своїх, то чи не пристало б усім їм, хто пильнує й сподівається на пришествя Господа свого, не задовольнитися готовністю до прийняття такої рідкісної і великої гості? Справді, всі мушили бути у повній справності, бо ми (просто ректи) є й синами Господа, проте зобов'язані один одному надавати належне, як наречено, а тим паче царській особі яко помазаниці Божій личить усіляка честь і слава. Тому вже не тільки в усіх російських губерніях та містах, де були призначені станції й перепочинки, обладнано царські гостині й препишні палаци по всіх трактових місцях, а й розчищено було трактові шляхи і влаштовано версти належним чином; одне слово, все мало якнайкращий вигляд благопристойності. Так само і в Малоросії, починаючи від кордонів Росії до самого Києва, вздовж по трактових місцях були розчищені великі шляхи, а де ліси — робили просіки, і по всіх таких великих дорогах з обох боків ставили часто кучки, а в деяких губерніях замість кучок робили земляні трикутники, які по-гетьманськи називали бриликами, або брилями. У тих кучках та трикутниках насаджували різні дерева обабіч шляхів, від чого вигляд був надзвичайний, мов на картині. Із цих дерев у деяких місцях чимало й досі буяє, повиростали дуже великі, товсті й високі. В тутешньому краї, тобто у Катеринославській та Херсонській губерніях, достатньо дикого каменя, тож по ґрунту на трактових шляхах були поставлені високі кам'яні милі — через десять верст одна від одної; деякі з них і досі видно по Херсонській дорозі й називаються пам'ятниками Потьомкіна (*Прим. Така миля є і в Катеринославі біля соборної Преображенської церкви. Вона стояла на земляній могилі, яка у 1834 році зрита, а миля замість того облицьована каменем із залізною балюстрадою*), оскільки це він звелів їх у ту пору спорудити. Потім, коли вже імператриця зволила виїхати з Росії до Малоросії, то навпрямки сягнула навіть самого Богоспасенного града Києва, де відвідала храми Господні й святі місця, в яких покояться моці угодників Божих. А перегадом, оглянувши всі достопам'ятності древнього й славного міста Києва та місце його розташування, забажала в ньому залишитися на всю зиму. Новоросійський наш край був попереджений про прибуття імператриці до Києва і також справно приготувався до стрічі государині. За письмовим указом Кременчуцької губернії новокодацькому городничому Василю Іллічу Гостику у Нових Кодаках було споруджено пишний царський палац, але приставники його, або доглядачі, коли почали обкурювати палати якимись запашистими ароматами, з необережності підпалили кімнату, і весь царський палац обернули на попіл. Коли доповіли імператриці про згорілий палац, то вона указом звеліла такий же палац, збудований у Малоросії над річкою Ореллю, в містечку Царичанці, розібрати й перевезти в Нові Кодаки, поставити на тому ж місці, що й було вчинено невдовзі з тієї причини, що імператриця вже не мала наміру бути в Царичанці, а завбачено їй шлях особливий. Бо вона по закінченні зими, напровесні вирушивши з Києва, зволила мандрувати не суходолом, а водою, вниз по Дніпру на пишному й розцяцькованому фрегаті з усім царським почтом, і продовжувала свій шлях на таких суднах аж до Кременчука, а звідти й до наших кордонів. Але через непостійні весняні

вітри й сильну негоду не могла сягнути Нових Кодаків водою, а вище Романкового, навпроти дачі поміщика Сошина, веліла вивантажитися на суходіл і в кареті вже зволила прибути до царського Новокодацького палацу. З нею разом приїхали римський імператор Йосиф та ясновельможний Потьомкін. Римському імператору була відведена квартира у домі священика Кіндрата,— цей будинок донині існує. А Потьомкін був у царському палаці, в окремих покоях. Тож імператриця зволила пробути в тому царському палаці більше тижня, очікуючи свої судна і всю царську челядь. Тим часом вона відвідувала Половицю, всю місцевість та околиці її оглядала. Тут же, в Нових Кодаках, на березі річки до прибуття імператриці за її велінням була споруджена висока вежа для пристані суден — схожа на дзвіницю без верху, з малим куполом, ніби маківкою, а з вежі на Дніпро вів невеликий дерев'яний міст сажнів три завдовжки, вся ж вежа розмальована різними барвами. Потім, коли вже прибули царські судна до Нових Кодаків і стали на якорі по всьому Дніпру навпроти вибудованої вежі, то очам відкрилося надзвичайно дивовижне видовище, оскільки весь Дніпро був прикрашений різнобарвними, розмаяними на судах знаменами. Коли доповіли імператриці, що судна причалили до Кодацької пристані, вона тієї ж миті звеліла Потьомкіну запитати тутешніх старокодацьких і кам'янських лоцманів, чи зможуть її судна пройти через пороги. Коли це було вчинено й старокодацькі лоцмани в присутності Потьомкіна оглянули царські судна, то вони відповіли князеві, що жодне судно через пороги пройти не зможе по тій причині, що всі судна з деменами, тобто кермами, які дуже глибоко йдуть під воду, а попрохали ясновельможного дозволити всі керма викинути, приладнати стерна, тобто опачини, або довгі весла. Зваживши всі обставини, Потьомкін, пояснивши імператриці, велів демена зняти, а стерна вставити, що й було зроблено. Тоді імператриця й сама забажала, по-перше, оглянути вежу, котрої ще не бачила, а, по-друге, подивитися й на стерна, для чого наказала ясновельможному, щоб одне судно, в якому вона зволила мандрувати, причалило до вежі, до самого мосту, а потім, приїхавши з римським імператором до пристані й вийшовши з карети, оглянула вежу і, пройшовши брамою крізь неї, дійшла по мосту до судна, оглянула стерно і дуже здивувалася. Адже вона таких зрядь на простих судах не бачила і, сказавши: «Чи може судно з такою чудною лопатою справно діяти і пройти через пороги?» — тут же наказала зрушити судно з місця, поплавати ним туди-сюди і причалити там, де й раніше було. Коли побачила, що тутешні кам'янські й старокодацькі лоцмани, які сиділи на тому судні, орудують лопатою чудернацьким, спритним і дивовижним способом, то посміхнулася й була дуже задоволена розпорядженням Потьомкіна й веліла йому запитати, хто з-поміж них, тобто лоцманів, старший і кого в них називають отаманом — дізнатися ім'я та прізвище. Що й було сповнено. Першим серед них був отаман Мусій Іванович Полторацький, житель Лоцманської Кам'янки, а другим — товариш і помічник його на прізвище Непокритенко зі Старих Кодаків.

Після цього государиня, повернувшись до палацу, звеліла ясновельможному, щоб лоцмани рушили в похід з усім її флотом до порогів, коли буде закладатися й освячуватися на горі соборна церква. Наступного дня імператриця зволила вирушити з Нових Кодаків із усім царським почтом у різних багатих і пишно вбраних екіпажах до призначеного місця, де мала бути закладена церква. Там вона нині й споруджена (*Прим. Церква ця справді споруджена 1834 року за велінням государя імператора Миколи, який написав власноручно: «Бути тут церкві, де вона закладена імператрицею Катериною».* Однак ж збудована значно меншого розміру проти закладеної. А весь той простір, що призначався для першої церкви, обнесено огорожею, і там поставлено невеликий монумент імператриці Катерині із мармурового каменю, вивезеного із древнього Херсонеса, що в Криму). Біля того місця був влаштований намет (*Прим. Місце намету для похідної полкової церкви й тепер ще помітне*) для похідної полкової церкви — у ній тоді правили службу і преосвященний Амвросій провадив літургію, де і я, грішний старець Корж, удостоївся бути. Прийшовши на початок, я слухав священну літургію, стоячи в самісній середині, біля півчих. Прибувши ж і вийшовши з карети, імператриця з римським імператором зволила йти до полкової церкви по східцях, і ясновельможний підтримував її під руку, бо той церковний намет був на аршин чи й глибше вкопаний у землю, а тому східці до нього були вистелені, як і підлога в усій церкві, різнобарвними килимами. У церкві під час

служіння не було нікого, окрім півчих та прибулих із государинею 12 фрейлін. Римський імператор тільки зазирнув до церкви і тут же пішов із ясновельможним та іншими генералами до того місця, де розчищали землю під закладання собору. А весь почет царський з іншими глядачами, яких було безліч, або, ліпше сказати, сила-силенна народу різного звання й статі довкола стояла. Та й не тільки з тутешніх місць та довколишніх міст і поселень, а й здалеку, за кілька сотень верст заради особливої причини: як для церемонії церковної при закладанні церкви, так і заради прибуття імператриці, аби удостоїтися побачити її царський лик. Та й хто не зачудується таким важливим видовищем, яке трапляється в тутешньому краї раз на 100 літ або на кілька віків, а той загалом уперше? Тож я, убогий дідуган Корж, стою в церкві й чекаю закінчення священної літургії. Коли вона завершилася, то преосвященний Амвросій підніс хреста імператриці, і вона, приклавшись до нього, вклонилася на обидва боки й пішла до вище названого влаштовуваного місця на закладання церкви у супроводі ясновельможного, який повернувся до церкви полковою під кінець літургії.

Місце ж влаштоване було під церкву тільки по розміру й коштах: де повинен бути підмурівок, лише доріжки розчистили та землю вирівняли, бо через поспіх і несподіваність випадку не встигли вирити підмурівок, а копали вже рови після проїзду цариці. Тут же посередині, де мав бути престол церковний, викопана була велика яма, на зразок печери чи склепу, завглибшки майже сажень і завширшки більше двох, вся вистелена каменем, із такими ж східцями, що покриті були килимами, як і вся підлога склепу. У ньому влаштовано ще й маленьку печерку або запічурку — «ковчежець» (подібно до шафки чи шухлядки) під самою стіною — глибоко вроблено й також вислано диким каменем — для збереження царської грамоти, написаної на золотій дошці (*Прим. Оповідач і тут, як і раніше, помиляється. Ковчежець зі срібною та золотою монетою, починаючи від п'ятка до імперіала, поставлений був не на місці майбутнього церковного престолу, а в основі передньої стінки навпроти вівтаря. Із цієї підвалини при новому закладанні тієї же церкви, тільки меншого розміру, той ковчежець вийнято, щоб покласти його під новий підмурівок. Так само й зроблено, в такому ж порядку, який витримано при власноручному закладанні церкви государинею імператрицею. Не грамота царська знайдена тут, а мідна дошка, густо позолочена, з належним часові й обставинам написом. Ця сама дошка знову була покладена під основу церковну з ковчежцем та іншим написом, часові відповідним. За істинність повідомлення цього ручається свідок, тому що сам там був з милості Господньої й діючою особою при других закладах, спорудженні церкви та її освяченні. А весь той простір, що призначався для першої церкви, обнесено огорожею).*

Потім розпочався церемоніал, що подобає такій нагоді, й увесь собор архієрейський з усім духовенством та з усією процесією, зайшовши спершу з півдня, потім звернувшись на схід, зробили хресний хід прямою середньою лінією по розчищеному місцю до самого центру, де повинен бути престол, а преосвященний Амвросій, ідучи з хрестом, кропив святою водою обіруч. Прийшовши церемоніальне до приготовленої великої печери, як сказано вище, зупинилися всі: преосвященний, імператриця з римським імператором та ясновельможним й почали поважно спускатися сходинками до тієї печери, де, ставши, за звичаєм слухали церковне славослів'я, що вершилося за чиноначальністю. По закінченні його преосвященний прочитав молитву, освятив грамоту й місце, окропив все це святою водою навхрест. Потім імператриця, перехрестившись на схід і поклонившись на обидві сторони, зволила взяти грамоту своїми руками і, поклавши її у приготовлене місце печерки, як обмовився вище, знову перехрестилася і вклонилася на обидві сторони. Слідом за цим зволила пожертвувати також гроші — срібною і золотою монетою, а скільки, мені невідомо, але знаю, що вони були покладені туди ж, де й грамота. Тим часом поміж цим дійством архієрейські півчі співали багатоліття імператриці і всьому царському роду. Потім під духовну царську музику й гарматну стрілянину каменярі жваво взялися до роботи і, замурувавши все те місце, де повинен бути престол, поставили зверху склепіння кам'яний хрест. Імператриця стояла коло них доти, поки все діло закінчили й навели належний порядок.

Таким чином церемоніал був закінчений, місце освячено й соборну церкву закладено в ім'я імператриці Катерини на 12 престолів. Водночас, того ж дня й години, це місто з уст самої імператриці отримало свою назву: на честь і славу великої Катерини II названо Катеринославом і велено було іменним височайшим указом того ж року Кременчуцьку губернію (*Прим. Кременчуцької губернії не було, але була Новоросійська, головне управління якої знаходилося в Кременчуку, тому й це місто вважалося губернським, не будучи таким за актами. Але скасування Новоросійської губернії водночас із Азовською, коли вони злилися в так звану Катеринославську із заснуванням губернського міста Катеринослава на Дніпрі, обумовило скасування в Кременчуку згаданих начальств і губернських приміщень. Він перестав називатися губернським. Місто Катеринослав, хоча й засноване повелінням государині імператриці, не скоро, однак, могло бути збудоване, тому, поки велося будівництво, губернське начальство, вивезене із Кременчука, розташувалося в містечку Нові Кодаки, яке тому й процвітало, що мало багато церков. Нині Кодаки геть зубожіли і, що найгірше, замість трави, яка раніше росла довкола нього, весь обсіпався нині піском)*) перевести в колишню Половицю й назвати губернією Катеринославською, що й учинено небавом. При таких подіях, при такому важливому й рідкісному збігу обставин благословенна наша країна й досі ще благоденствує і покоїться під заступництвом милосердного вітця, найяснішого імператора нашого Миколи Павловича, вже четвертого після імператриці самодержця. Колишні мешканці Половиці розійшлися по інших поселеннях за наданою їм указом волею, куди хто забажає: більшість переселилася в Сухачівку, а менша частина перейшла в Мандриківку, де тоді лиш один козак сидів зимівником і головно займався рибною ловлею на Дніпрі. Від його прізвища Мандрика половицькі жителі, які до нього перебралися, назвали своє поселення Мандриківкою.

Тепер повернемося трохи назад. На тій самій горі, де закладено собор і де була полкова церква, як обмовилися вище, починаючи від того місця до нинішнього архієрейського дому і навіть за богадільню по всьому узгір'ю було влаштовано ще до прибуття імператриці чудові похідні будинки з наметів — багато вбрані, прикрашені живописом і різними меблями одним багатим кременчуцьким купцем Фалєєвим за порадою ясновельможного князя Потьомкіна з тим наміром, що імператриця по закладах церкви й закінченні церемоніалу неодмінно пригощатиметься в тих будинках і відпочиватиме, однак вона тільки подивилася на них здалеку. Це нижче пояснено буде, а згадаємо перш за все дещо про Фалєєва. Цей знаменитий купець завдяки незліченному своєму багатству й мільйонному капіталу був постачальником, або підрядчиком, усіх казенних запасів і провіанту на всю російську армію, а також утримував не тільки різні заводи — ливарні, селітряні, порохові та інші, а й усі фабрики, різні мануфактури без винятку по всій Росії були під його протекцією. До того ж він займався винним відкупом майже в усіх губерніях Росії, Малоросії та Новоросії. Одне слово, багатшою людини о тій порі серед російського купецтва майже ніде не було.

Перегодом, коли вже флот імператриці, за даним раніше повелінням, вирушив із Нових Кодаків і став наближатися Дніпром навпроти того місця, де були закладини соборної церкви, то імператриця, побачивши, як він пустився униз по Дніпру, облишивши всі інші заходи на подальше, по закінченні церемоніалу й сама заквапилася до порогів, аби побачити, як спускатимуть через них царський флот. Потім, сівши в карету, зволила поїхати до Ненаситця, де частувалася й відпочивала, доки флот підспів до порогів. Коли ж почали спускати перше її царське судно, на якому сидів стерничий, вже згаданий Полторацький, і коли воно, як звичайно, полетіло з порогів у водну безодню зі страшним шумом, то імператриці здалося з гори, що воно у пінистих хвилях і глибокому вирі навіки захрясло й загинуло безповоротно. Вона дуже зажурилася й опечалилась не за судном, а за людьми, які постраждали й життя своє втратили. Однак ясновельможний доповів, що судно ціле й через пороги пройшло неушкодженим і що всі судна царські здолали пороги благополучно, що люди живі й стоять біля пристані, очікуючи царського її повеління. Тоді імператриця надзвичайно зраділа такій звістці і тут же наказала ясновельможному привести до неї того самого лоцмана, який першим її судном керував. І коли

лоцман з'явився, то вона сама запитала в нього: «Чи ти Полторацький, отаман над лоцманами?» Полторацький упав на коліна й відповів: «Я той, про кого ви зволили запитувати». А імператриця мовила: «Жалую тебе, Полторацький, за твою вірну службу поручиком. Чи є в тебе діти?» — продовжувала імператриця.— «Є, ваша імператорська величність! Один син 13 літ»,— сказав Полторацький. Імператриця й сина його зволила жалувати прапорщиком й обіцяла надіслати їм грамоти на чини та дворянство усім їхнім нащадкам. Коли зрештою весь флот царський пішов униз по Дніпру до Херсона, імператриця зволила далі мандрувати суходіллям, куди їй заманеться. Палац же царський, що залишився в Нових Кодаках, за повелінням ясновельможного, був заповнений панчішними фабрикантами, переведеними із Білорусії і містечка Дібрівного; там вони жили доти, поки в Катеринославі були обладнані нові фабрики, а, перейшовши в них, розібрали й палац царський на будівництво тих же фабрик.

У Катеринославі першим губернатором був Синельников, після нього — Селецький; жили вони кожен свого часу на тому самому місці, де нині дім архієрейський, бо він був казенний й існував ще до прибуття імператриці. Ясновельможного ж князя Потьомкіна будинки спорудили після проїзду імператриці, раніше вирили рови для підмурівку вище церкви, що зараз будується, біля теперішніх солдатських лазаретів,— в ту пору, коли ясновельможний ще був у Катеринославі з імператрицею, а після проїзду її наказав зводити його будинки на тому самому місці, де вони й стоять. Тут було посіяно тоді мій ячмінь, і ще й не зібраний був, як почали каменярі розміряти на підмурівок. Ми з Глобою, залишивши оселю й розведений нами сад, вибралися звідти по своїх місцях. Потьомкін у тих будинках майже ніколи не був до скону свого. Цеглу ж для спорудження хоромів ясновельможного привозили з Києва човнами по Дніпру, а надіслані імператрицею з Петербурга наступного року золоті панікадила, коштовні лампади й завіси для новобудованої соборної церкви висіли вже переходом у будинках ясновельможного.

X ПРО РЕДУТИ Й ФІГУРИ ЗАПОРОЗЬКІ

Хоча нам уже й відомі запорозькі кордони, які простягалися тоді з обох боків Дніпра, де починалися й де закінчувалися, як сказано вище, але невідомі редуту й фігури, що влаштувалися по той бік Дніпра, з північно-східної гетьманської сторони від гирла Орелі по річку Конку. Скрізь понад Дніпром, коло води, споруджувалися свого роду заїжджі двори, що називалися редутами,— один від одного за 10, 20 і 30 верст, зважаючи на розташування відкритих і закритих місць, аби проглядалися між собою. Будівля кожного редуту була просторою, схожою на казарму чи січовий курінь, без комірчин і перегорожок, із сіньми і однією через сіни коміркою для вантажу. Вкриті звичайною шалівкою, а іноді й очеретом, обведені редуту просторим подвір'ям і дерев'яним парканом, всередині з конюшнями для прибулих коней. Усі редуту були влаштовані таким же чином. У них жили козаки гетьманські, які мали шапки чотирикутні з довгими ріжками, а іноді й запорозькі. У редуті безвідлучне завше перебували по 50 осіб, змінюючись щорічно. Ці козаки призначалися для бекетів та роз'їздів на випадок ворожого нападу. Біля кожного зі згаданих редутів були споруджені фігури дивовижним способом, на відстані від редуту в полі за чверть версти, але не ближче, для безпеки щодо вогню. Кожну фігуру вони будували з 20 смоляних діжок таким чином: спершу робили основу чи підмурівок із шести діжок, перевернувши їх сторчма, ставили на просякнуту смолою землю щільно й округло, одну біля одної, як кучки гетьманські, якими обгороджували дерева на шляхах, або подібно до найбільшого винокурного чана так, щоб посередині цього діжкового кола було порожнє місце. Зв'язували цей циркуль або шар діжок, що стояв на землі, якнаймай-стерніше і щонайміцніше товстими смоляними канатами; та не забудьмо нагадати й те, що всі 20 діжок, з яких починають будувати фігуру, були бездонні, кожна вгорі мала тільки одне дно, зі споду, з нижнього краю. Потім на той нижній діжковий циркуль ставили другий шар, або звід, вже з п'яти діжок, так само, як і перший, а за цим зводом вище третій шар ставили

з чотирьох діжок, за третім ще вище прикріплювали четвертий шар із трьох діжок, а на четвертому звід ставили — ще дві діжки все угору, двічі, поки місце залишалось на одну тільки діжку вгорі. Ця остання була чуднішою і біднішою за всіх із двадцяти діжок по тій причині, що всі діжки мали у крайньому разі по одному дну — хоч для власної назви діжок, а ця остання не мала жодного, а тільки була обтягнута обручами, а тому й зватися діжкою через недоліки свої не заслуговувала, однак була вищою за всі інші, й ставили її аж зверху двох діжок замість купола, як маківку, а через неї саму й інші діжки набували свою бажану цінність та довершений вигляд фігури.

Але навіщо вона вибудувана? Цікавість потерпить, а ми ще додамо щодо неї. В цій фігурі на самій верхівці у бездонній діжці була вставлена перекладина, — гадаємо, залізна, — якраз посередині діжки, угорі з блоком, і на цю перекладину був навішений шнур такої довжини, що обидва кінці його лежали на землі. Один кінець висів назовні, вільно спускаючись по фігурі, а другий край шнура був опущений всередину фігури, а до його кінця, сажня на півтора, був прив'язаний залізний дріт з великим жмутом мачули, вивареної в селітрі, цей селітряний жмут висів у фігурі доти, поки потреба підкаже. Та ще не все, треба потерпіти. У кожному редуті над гетьманськими козаками був поставлений начальник, по-їхньому осавул, який командував над ними і розпоряджався, щоб коло фігури незмінне були вартові — два або три чоловіки, а з інших козаків робив бекети й загони для роз'їздів. Козаки були обмундировані якнайкращою гетьманською амуніцією, при всій військовій зброї, а саме: мушкет, спис, шабля й чотири пістолі. Загони склалися з п'яти-десяти й більше козаків, котрі роз'їжджали на верхових добірних конях від редути до редути, по своїх станціях, а також степами, де були жнива й косовиці. Інші проїжджали до самого кордону й видивлялися ворога, з якого боку покажеться. Бо в тодішні часи ногайці та кримські татари дуже непокоїли запорожців і гетьманців (через це й гетьман допомагав запорожцям своїми козаками). Зібравшись в одному місці великим натовпом, робили набіги, захоплювали худобу й овець, грабували та вбивали людей, розоряли слободи й зимівники, багатьох брали в полон. А тому наші загони й бекети, якщо побачать, бувало, десь орду, що наближається до кордонів запорозьких чи гетьманських, то верхові козаки тут же мчать щодуху до найближчих редутив і дають знати, що ворог близько. Тоді осавул скаче з козаками до фігури і спритно запалює її з допомогою вже описаного гнота. Коли фігура розгориться, то й інші редути таким чином дізнаються. І так одночасно, майже одного дня всі фігури по редутах загоряються і застерігають всіх мешканців, які у степах, лісах і плавнях займаються різною роботою аби йшли з худобою своєю в слободи й порятували життя своє. Потім уже і всі полки запорозькі, що стоять по паланках, для запасу збираються разом. Вони зав'язують битву, перемагають ворога й виганяють його зі своїх земель.

Ось для чого влаштовували редути й фігури. Один з редутив і фігура були за Дніпром, саме навпроти Нових Кодаків, і якщо комусь із читачів цього мого опису забагнеться, то я (говорить Корж), поки ще живий, поведу на те саме місце й покажу, де була та фігура й смоляні знаки.

Ще слід зробити деякі зауваги щодо хижацьких вчинків ворога, що гуртувався у невеликій зграї, і водночас про обережність запорозьких бекетних козаків.

1). Дикі ногайці були тоді схожі на хижих диких птахів, що злітають високо в небо для того, аби швидше побачити свою здобич й набити ненаситну утробу. Так і вони, щоб погріти кровожерні руки на грабунку та вбивстві, завжди за звичаєм виїжджають верховими кіньми на високі могили, або кургани, по шість і по десять чоловік разом, купами і, виїхавши на них, роздивляються, де пасуться стада і де люди працюють; тоді вже нападають на людей, беруть у полон і грабують худобу. І ці набіги бували вельми часто, злодійські зграї — від десяти до двадцяти чоловік — на добірних випробуваних конях, підкрадалися групками, щоб зручніше втікати на випадок невдачі.

2). Так само й запорозькі бекетні козаки задля обачності своєї використовували ті ж могили й кургани, виїжджаючи на них, могли уздріти здалеку ворожі ногайські ватаги. Але по всіх редутах були віддані накази, щоб із роз'їзних бекетних козаків лише один виїжджав на могилу, а не двоє, п'ятеро чи десятеро, як ногайці, котрі долали крутосхил гуртом, аби народ запорозький, перебуваючи в степах, міг відрізнити ворога од своїх козаків. Про те було оголошено всьому народові, по всіх паланках, зимівниках та слободах, і саме через це у виграші були часто, тому що, забачивши ворога, мали обережність: гуртувалися по знаках, робили табори з возів і спільними зусиллями уражали нападників із мушкетів, а то і в полон їх захоплювали. Бо кожен селянин, йдучи у степ, завше мав про запас на возі мушкет, а ногайці стріляли тільки з луків, рушниць у них не було, і, випустивши стріли, пасували.

Одначе про ногайців і пригоди, що з ними коїлися, я не тільки чував, а майже був свідком.

XI ПРО СТАРОДАВНІ ЗАПОРОЗЬКІ ПОСЕЛЕННЯ, ЯКІ БУЛИ ЩЕ ДО АТАКУВАННЯ СІЧІ

Розпочнемо щонайперше від Старих Кодаків угору по Дніпру.

Перше поселення - Старі Кодаки мало свій титул ще до прибуття в цей край древніх запорожців, яких називали козарами. Цей Кодак (*Прим. Старі Кодаки, як і Нові, стояли на тому ж березі Дніпра на відстані один від одного верст близько десяти. Між ними розташований нинішній Катеринослав. У Старих Кодаках сліди описуваної земляної фортеці і тепер ще видно. Тут показують один немалий камінь, на якому нібито бесідував Петро Великий*) був містом і перебував під Польською державою, у ньому була влаштована відома прибережна фортеця, обведена глибоким ровом та високим земляним валом з підземними воротами. На цих місцях і досі ще є залишки руїн та колишніх каналів. У цій фортеці жив колись польський князьок, начебто комендант, й командував цією ділянкою землі, населеною поляками, починаючи від нинішнього польського кордону, по Дніпру, до кордону турецького, що межує з великим лиманом, де нині Херсон і Миколаїв. Весь цей простір був польським: привабливий шмат і вигідний закут. Козари, за переказами, вийшовши з-за Києва під проводом головного тодішнього полководця кошового Германа з великою силою народу й осівши по той бік Дніпра з північно-східного боку, стали князьку польському дуже близькими сусідами. Тут-бо кошовий Герман, бачачи, що для нього і команди це місце для постійного проживання затісне, та маючи на оці інші наміри й майбутні припущення, за звичним і вдалим своїм хизуванням розподілив свою команду на три частини: одну розмістив по сусідству у згаданого князька, другу оселив над Доном, а третю — із добірних хоробрих козарів, до якої одібрав близько 15 тисяч війська, взяв із собою і пішов прямо до Сибіру і всю ту дику країну не за такий уже й тривалий час у різний спосіб та завдяки вдалим випадкам підкорив і приєднав до держави російських самодержців. А потім уже з першої частини козарів, які оселилися біля Дніпрових порогів і здобули від них свою назву (як обмовилися вище), взяли початок і всі славнозвісні запорожці (*Прим. Вся ця Коржева оповідка тут дуже темна — він щось натякає на завоювання Єрмаком Сибіру і зайняття дніпровських островів Євстафієм Дашкевичем та Предславом Ланцкоронським, а далі на Богдана Хмельницького*). Примножуючись, вони до певного часу довго тіснилися на своїй ділянці землі, даній їм од Германа. Невдовзі польський король, який спершу жив із запорожцями в дружбі, на їхнє прохання подарував їм всю область кодацького князька й розпорядився указом, аби поляки переселилися в інше місце, а запорожцям в їх крайній потребі поступилися б своєю шляхетською дідижною. Але польський старшина, який був тоді з князьком у Кодаках, наказ, що надійшов від короля, затаїв і не схотів поступитися запорожцям своєю кровною і спадкоємною осідлістю. Запорожці ж своїм надочуванням королю змусили його промовити чудне й мудроване слівце, або, точніше кажучи, обопільне і для обох сторін згубне, як побачили ми з перебігом часу щодо втрати Січі й усієї руйнації Запорожжя. Бо, як говориться у прислів'ї, шукаючи чуже, своє втратиш. Так ось слівце

королівське, сказане запорожцям: «Полякайте їх добряче, якщо вони, тобто поляки, не хочуть добровільно поступитися вам своєю землею!» І як почали запорожці лякати поляків, то король вже був не радий своєму вимовленому слову. Замість колишньої дружби стали непримиренними ворогами. Сім літ запорожці поляків душили, драли, грабували й убивали, і доти їх тіснили, доки поляки цілковито поступилися їм місцем і були прогнані до самого колишнього кордону — по річку Случ. З цієї нагоди і місто Кодаки залишалося вже у запорозькому володінні, та й нині існує і славиться древністю своєї назви, збереженою завдяки запорожцям.

Друге поселення — **Лоцманська Кам'янка**, так названа від прізвиська козака-лоцмана, який сидів на тому місці зимівником і займався рибною ловлею, а також славився мистецтвом проведення суден повз кап'яні стрімчаки й пороги у Дніпрі.

Третє поселення — Половиця, про яку вже пояснювали.

Четверте поселення — **Діївка**. Від козака Дія з Нових Кодаків, який першим оселився на цьому місці, отримало свою назву.

П'яте поселення — **Нові Кодаки**. Містечко це — люба моя батьківщина,— говорить Корж,— існувало ще за польського володіння (про це йшлося при описі Старих Кодаків), а потім, коли їх захопили запорожці, вони від пожежі обернулися на попіл. До згоряння тут стараннями запорожців зведена церква — невелика, дерев'яна, вкрита соломою та очеретом. Після того, як церква, так і все це містечко заново були споруджені, його назвали Нові Кодаки. В ньому спорудили фортецю дивовижної й чудернацької архітектури запорозької, а саме: все місто було обведене звичайною глибокою канавою і гострими рогатками у дві лави, на сажень від канави. У цьому місті було три вежі дерев'яні, надзвичайно майстерно зроблені: перша — вниз по Дніпру, друга — вгору по Дніпру, а третя — на південь. Понад канавою навколо міста був влаштований земляний вал, хоча й звичайної величини й висоти, зате з чотирма розкатами по кутах міста, на яких встановили гармати; до того ж зверху цього валу поставили довкруг плетені лозові кошики, доверху насипані землею, схожі на маківки. Ці кошики внизу виплетені дуже вузько, не ширше аршина, а заввишки і ширина вгорі — косовий сажень, і ставили їх по валу один біля одного так щільно, щоб верхні краї кошиків сходилися до купи, а нижні — трималися на валу. Це коло або циркуль, що стояв на валу довкола міста, здалеку видавався вінцем з коронами. Ці кошики робилися для захисту від ворога: якщо він, приміром, підступить до міста і почне стріляти, цілячись прямо в бекетних вартових, які перебувають в охороні на валу, то кулі, ударившись об наповнений землею кошик, вже не могли аж ніяк зашкодити вартовим; вони ж, сидячи або лежачи за кошиками (як у Бендерах за стінами), будучи цілісінькими, без перепон зі своїх мушкетів у щілини та віконця, що між кошиками внизу позоставалися, уражають ворога. Ця дивовижа, вигадана хитрими запорозькими козаками, була тоді чи не найпершою з-поміж усіх, як наших, так і ворожих фортець, спорудженою так майстерно. Саме о тій порі, коли фортеця будувалась, я (Корж) приїхав із Січі до Нових Кодаків по ділу і, побачивши, що люди роблять, власноручно виплів собі для пам'яті два кошики й, відвізши волами на місце, поставив як треба і насипав землею. Чудно й дивовижно, що на тому самому місці, де була така величезна розбудова ще не так давно, заледве сліди її видко.

Шосте поселення — **Сухочавка**, названа від прізвиська козака Сухача, який мав на тому місці зимівник і був першим засновником цього поселення у пору Запорозжя.

Сьоме поселення — **Тарамське**. Назву отримало від того, що воно розкинулося понад самим Дніпром, біля берега, а ґрунт там кам'янистий, скелястий, шлях занудний, тряский і неспокійний для мандрівних людей — коли возом хтось їде, він безперестанку й сильно торохтить і стукотить, як прості люди кажуть, «тартотить», від чого й Тарамське названо.

Восьме поселення — Карнаухівка, назване від прізвища козака Карнауха, який колись сидів там зимівником зі скотарством і всією худобою.

Дев'яте поселення — Тритузне, теж отримало назву від козака, який сидів там зимівником і прозивався Тритузним. Він був засновником цього поселення.

Десяте поселення — Кам'янське, назване від козака на прізвище Кам'янський, який мав там зимівник і був осадчим.

Одинадцяте поселення — Романкове, назву одержало від імені козака Романа, який мав у тому місці зимівник, займався скотарством і хліборобством, тоді як усі козаки, вже згадані осадчі, захоплювалися здебільшого рибною ловлею. Що ж до хороших і вигідних місцин та ставків, їх понад Дніпром угору і вниз скрізь чимало простиралося, і вони кишили різноманітною рибою, не те, що нині.

Дванадцяте. Тепер перейдемо від південно-західної сторони до північно-східної і скажемо, які були старожитні поселення по той бік Дніпра, і перш за все від Самари.

Це відоме поселення отримало свою назву від річки **Самари**. У давнину від славного Запорожжя воно славилося, а нині — завдяки потрійній назві та храмові святої Тройці, донині в ньому існуючому. Перша назва Самари походить від запорозького народу, який першим оселився понад річкою Самарою. Другу назву одержало після атаків Січі, коли люди з Гетьманщини і з Росії почали приходити в цей край і знову оселятися по річці Самарі в достатній кількості, — тоді Самара перейменована на Новоселицю. А третю назву отримало після влаштування в ньому повіту колишньої Кременчуцької губернії, у пору перетворення Половиці в Новоросійськ, перед мандрівкою госуларині Катерини, як обмовилися вище, назване містом Новомосковськом.

Біля містечка Самари у давнину був заснований запорожцями і монастир спільнотний, який і досі існує. У ньому тоді було близько 20 ченців, і переселилися вони туди із Січі, а висвячували їх і надавали звання ієромонахів та ієродияконів у Київській лаврі. Як і січові ченці, жили на милостину удосталь. Церква була дерев'яна, ризницею та церковним начинням надзвичайно багата, храм був Святителя Миколи Чудотворця, від чого й монастир названо Самарським Миколаївським. Замість настоятелів у ньому завше попеременно були засновники із тих же ієромонахів. Народ запорозький особливо шанував і поважав ченців і приходив великими юрмами до монастиря як для поклоніння Миколі Чудотворцю, так і для науки душевної від слухання слова Божого, яке щоденно у церкві проповідується, надто у великі празники й річні пости, коли вони говіли й сповідалися за християнським обрядом, ченці приймали їх чинно й привітно, з особливим пустельно-служительським частуванням. Для таких прийомів і вітальниці, тобто гостинні будинки, влаштовувалися з усіма для прочан необхідними потребами. В таку ж бо особливу й вирішальну пору бували надзвичайні для монастиря прибутки та подання ченцям.

Тринадцяте поселення — від Самари вгору по Дніпру — **Старожитня Кам'янка**, навпроти Нових Кодаків, де жив перший її засновник Камінський, від якого вона й назву одержала.

Чотирнадцяте поселення — Петриківка. Названа так від прізвища козака Петрика. Він першим оселився там і займався у зимівнику звичайним своїм господарством.

П'ятнадцяте поселення — Могилів, назване так від козака Могили, котрий сидів там зимівником і був першим засновником цього поселення.

Звідси повернемося назад, одначе не по Дніпру, а по річці Орелі, теж угору.

Шістнадцяте поселення — **Гупалівка**, отримало свою назву від козака Гупала, який був тут першим мешканцем і сидів зимівником.

Сімнадцяте поселення — **Перещепина**. Міститься на великому шляху, прикордонна місцина з нині Полтавською губернією й кінцеве поселення Катеринославської, як і в старовину між Гетьманщиною та запорозькими землями це було прикордонне урочище й ніби перещеплювало, тобто розділяло Гетьманщину й Запорожжя. На цьому місці оселився перший козак — засновник поселення — і за жартівливим запорозьким звичаєм був прозваний Перещепою, від якого й село Перещепина веде свою назву.

Ось і всі стародавні запорозькі поселення, які були до атакування Січі. А в інших місцях по всіх запорозьких володіннях були тільки зимівники, хутори й курені козацькі, як у кочівників-ногайців. А пастухи взагалі без нічого блукали просторими Запорозькими степами, як-от: табунники, скотарі й чабани вели кочове життя по куренях, які називали кошами, як уже сказано вище при описі їхніх звичаїв. А про поселення та святі церкви у них майже думки не було або, ліпше сказати, вони про це поняття не мали по тій причині, що з усіх згаданих 17 поселень церкви були тільки в шести, окрім Січі й монастирів, а саме: в Старих Кодаках, Нових Кодаках, Самарі, Карнаухівці, Романковому та Могилеві; отож церков із монастирськими й Січовою було на всьому обширі Запорозького володіння лише дев'ять.

Текст друкується за виданням:

Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа.— Одесса, 1842.— 95с.

Переклад з російської Т. С. Завгородньої, 1996